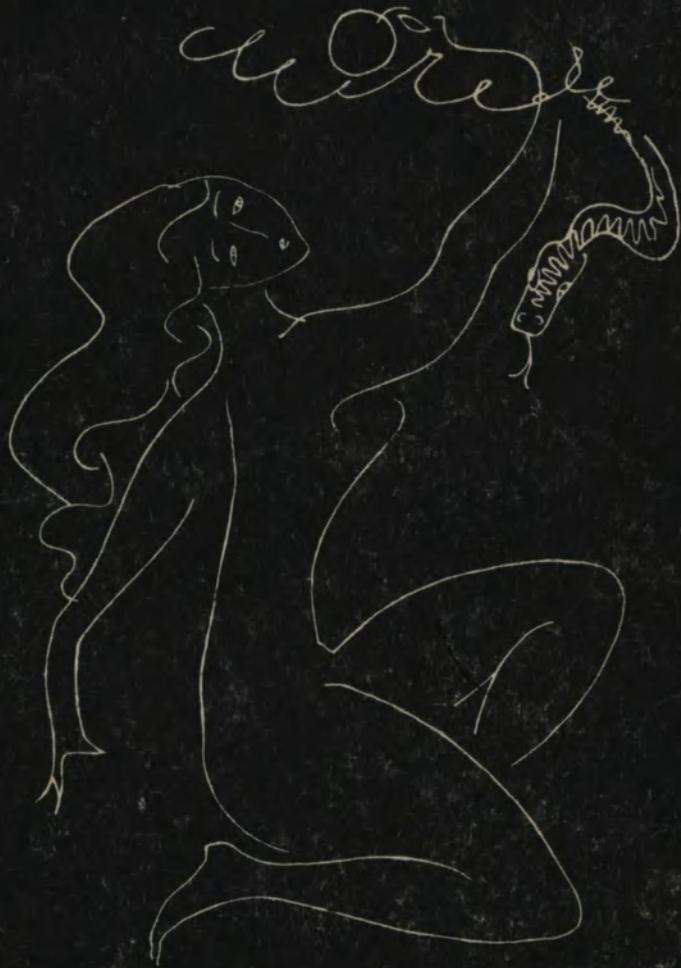

63.3 (444)
902
С 88

Л. Студьонова

Чернігівки в житті
славетних

- 2009 -

10 2'

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну.

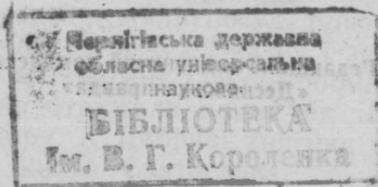
Києво-Святошинська друк.

66.3(4чур)/
9(с2)
с88

Людмила СТУДЬОНОВА

ЧЕРНІГІВКИ В ЖИТТІ СЛАВЕТНИХ

966124

ЧЕРНІГІВ—1996

ББК 63,3 (4 Укр)
С 88

Видання редакції журналу «Сіверянський літопис»

У книзі Л. Студьонової розповідається про інтимні стосунки князя Святослава, О. Пушкіна, П. Пікассо, А. Чехова, М. Врубеля, О. Блока, П. Федотова, М. Лисенка, Т. Шевченка, Д. Мережковського, П. Тичини, А. Малишка з представницями Придесення.

Редактор Олена ТКАЧЕНКО

Редакційно-видавничий комплекс
«Деснянська правда»

С 4803640201—29
237—96

ББК 63.3 (4 Укр)

ISBN 966—502—013—7

© Л. В. Студьонова, 1996

«ВОЛОДИМИР ЖЕ БУВ ВІД МАЛУШІ...»

У стародавньому літопису «Повесть временных лет» читаємо: «Владимир же был от Малуши — ключницы Ольгиной. Малуша же была сестра Добрыни; отец же им был Малк Любечанин, и приходился Добрыня дядей Владимиру». Ключница Ольжина — це рабня. Таке переконання літописця викликало справжнє сум'яття в головах вчених — істориків. Як же міг, не в шлюбі народжений хлопчик від матері-рабини на ім'я Малуша, стати великим князем Київським Володимиром? І хто такий Малк Любечанин?

Ці таємниці розкрив ще в 1864 році відомий російський історик Дмитро Прозоровський. Ретельно вивчивши приховану інформацію літопису, інші унікальні джерела, вчений дійшов висновку, що Малк Любечанин не хто інший, як князь Древлянський з дуже схожим ім'ям — Мал. Він зник зі своєї столиці Коростеня після жорстоких військових дій 945—946 років. Древлянський князь Мал був винний у загибелі князя Київського Ігоря Рюриковича — чоловіка княгині Ольги і батька Святослава. Мал потрапив у полон. Його привезли до Любецького замку. Оскільки він не був холопом купленим, колишньому князеві дали ім'я Любечанин — за місцем ув'язнення. Двох дітей Мала Древлянського — дочку Малушу і сина Добриню — княгиня Ольга зробила заложниками. Дмитро Прозоровський довів, що ім'я Малуші утворено від слова «Мал». Отже, вчений встановив древлянське княже походження Малуші, Добрині і Володимира.

Десять років Малуша і Добрыня провели у рабстві при княжому дворі в Києві і Вишгороді. Виконували принизливу роботу: шкребли коней і мили посуд, прислужували у світлиці і біля воріт, рахували чужу казну і завідували чужими коморами. Поступово княгиня Ольга зробила Малушу своєю кличницею. Дівчина отримала ключі від теремів, комор і всього княжого двору. А Добрині княгиня подарувала коня, і став він воїном князя Святослава.

В Іпатієвському літопису Малуша згадується як «милостивица» Ольги. З огляду на це Дмитро Прозоровський зробив висновок, що велика княгиня возила Малушу до Царграду,

там її охрестила і зробила своєю «милостницею» на зразок візантійського двору. Інший російський історик І. І. Срезневський слово «милостница» тлумачить як «любимица, фаворитка». Цю думку вчених підтримує і сучасний дослідник Анатолій Членов, який під час мандрів слідами Добрині, в районі Путивля, виявив села Малушино і Добриничі. Він припускає, що землі, на яких розташовані ці села, дітям Мала подарувала княгиня Ольга. І далі Анатолій Членов зауважує в своїй книзі «По следам Добрыни»: «... есть серьезные основания полагать, что и положение фаворитки было не последним этапом возвышения Малуши перед браком. Под венец со Святославом она шла, по-видимому, не простой вольноотпущенницей и даже не боярыней, а владетельной княжной Древлянской». Така думка має право на існування. Адже при Святославі Древлянська земля отримала повну амністію. І це сталося дуже швидко після придушення Мала. Лише шлюб із Малушею Древлянською міг сприяти цьому. Син Святослава Олег від першого шлюбу отримав Древлянську землю. Син Володимир, народжений від Малуші, став господарем землі почеснішою за рангом — Новгородської, а Добриня — регентом цієї землі. На думку істориків — це не милість Святослава, а законне право Древлянської династії в цілому, яке з'явилося унаслідок шлюбу князя Святослава з Малушею. Його ретельно готувала княгиня Ольга, маючи при цьому далекоглядні політичні розрахунки.

А що сталося із Малком Любечанином? В'язнем Любечського замку пробув він років дванадцять. Напередодні весілля дочки отримав свободу але великої ролі при дворі Ольги не відігравав: Малк Любечанин був вже людиною немолодою, княжого звання йому не повернули. Батько великої княгині жив у пошані, а державна роль перейшла до його дітей.

Історична наука з'ясувала, що Любеч не був батьківщиною Малуші і Добрині. Намагання Анатолія Членова відшукати в Любечі оселю Малка Любечанина виявилися марними. Бо їхньою колискою був стародавній Коростень, столиця Древлянської землі, куди 945 року прийшов князь Ігор, щоб взяти з древлян непомірну данину. І, як засвідчують літописи, спровокував цих людей на повстання.

А от український письменник Семен Склярєнко, автор історичних романів «Святослав» і «Володимир», життя Малуші пов'язав із Любечем. Тут вона народилася у батьківській хижі. Зростала з братом Добринею. Любила свого діда. Турбувалася про нього.

Коли Малуша підросла, а брат став воїном князя Святослава, погодився Малко Любечанин на її від'їзд до Києва. На цьому наполягав син. Чого Малуші в Любечі поневірялись.

Вони їхали на коні через весь Київ на Подол. Тут розташувалась братова дружина. Їх зустрів височенний, широкий у плечах хлопчина на ім'я Тур. Спитав Добриню, де він дістав таку гарну дівчину. Воїн розсміявся і сказав, що то його сестра. Так Малуша зустріла чоловіка, котрий буде кохати її все життя.

За Скляренком — це Добриня влаштував сестру на кухню княгині Ольги. Малуша показала себе роботящою, чесною дівчиною. І настав день, коли велика княгиня призначила її на роботу у стравниці, а потім зробила ключницею. Нова посада спонукала Малушу до частих зустрічей із княжичем Святославом. Бо їй доводилося прибирати у світлицях княжого терему. Молоді люди закохались одне в одного. Святослав сказав собі, що Малуша єдина дівчина, з якою він хоче одружитись. Звичайно, мати скаже йому, на те, що Малуша раба і княжичу не пара. А він наполягатиме на своєму.

Коли княгиня Ольга повернулася із Візантії, їй доповіли, що Малуша вагітна. Знайшлися люди, котрі бачили, як кожної ночі Малуша обіймала свого Святослава. Знайшлися люди, котрі помітили, як схудла і змарніла дівчина, як їй стає недобре, коли подає страви на стіл.

І тоді княгиня Ольга прийняла рішення: Малуша народить дитину у селі, яке належить великій княгині; з нею поїдуть брат Добриня і воїн Тур, закоханий у дівчину. А через місяць після народження дитину у Малуші заберуть.

Тим часом князь Святослав знайомився із своєю нареченою — угорською князівною Предславою, яку привезла синіві Ольга.

Невдовзі Малуша народила хлопчика на ім'я Володимир. А потім приїхали люди княгині Ольги і забрали його. Горе матері було безмежним. З того дня Малуша ніколи зблизька не бачила свого сина. З ним завжди був її брат Добриня. Від нього знала Малуша, як росте її дитина.

Спливли, як вода у Дніпрі, роки. Князь Святослав сів на Київський стіл після смерті княгині Ольги, одружився з угорською княгинею, ходив у хозарські землі.

Про смерть коханого Малуша дізналась від воеводи Добрині. У тому бою з печенігами загинув її батько Малк Любечанин. Єдиний, хто тримав її на білому світі, був син Володимир, котрий після смерті батька взяв Київський стіл.

Горе рано зістарило Малушу. Коли вона залишила село княгині Ольги і оселилася у печері, Тур пішов з військової служби і збудував землянку поруч. Вставала вона до світанку, щоб прибрати, нагодувати Тура і встигнути до церкви, що стояла на київському шляху. Тур знав, що жінка таємно бувала у Києві. На відстані проводжала князя Володимира на бій з Ярополком — братом по батькові. Зустрічала з перемогою. Плакала од щастя, хоча знала, якою ціною все дісталось: у пісках під Любечем полягло чимало воїнів її сина.

Боляче переживала мати невдале особисте життя своєї дитини. Коли княжив у Полоцьку, назвав своєю дружиною княгиню Рогніду. Звідки було знати його обраниці, що одночасно Володимир кохається із Юлією — дружиною свого брата Ярополка, яка народила Святополка — сина «двох батьків». Після загибелі Ярополка і виїзду Юлії до Херсонесу Рогніда наполягла взяти хлопчика в їхню сім'ю. Князь Володимир був вдячний дружині. Але сімейна згода виявилась не тривалою. Аби зміцнити перемогу над Херсонесом, князь Володимир одружився із грецькою царівною Анною. Рогніді пояснив, що зробив це задля держави. Бо не вірив великий князь грецькому імператору, з яким уклав угоду. Імператори хитрі і непорядні. Ось чому взяв за себе Анну. Рогніда вислухала, не дорікала, але взяла синів і дочку та поїхала у Полоцьк. Князь Володимир засумував.

Все у князя в політиці до пори—до часу складалось за планом. Гнітило, що його підлеглі не здатні розшукати Малушу — матір, яку він бачив у кожній старій жінці і не знав, де вона. Князь Володимир так і не дізнався, що Малуша завжди була поруч. Охорона не пускала матір до нього, наказувала забиратися геть. І Малуша повертала до своєї печери, де на неї чекав старий і немічний Тур. Якось повернулась з Києва вранці. Зайшла до нього, а він мертвий. Залишилась Малуша самотньою на цій землі.

Самотнім на Київському столі сидів її син Володимир. Він тяжко помирав 15 липня 1015 року. У той день Малуша прийшла до Києва, відчуваючи страшенне занепокоєння. Від знайомих смердів почула, що великий князь Володимир помер. Захиталися дерева, захиталася земля. Малуша впала

на коліна, омиваючись сльозами. Хтось кинувся до неї. Та вона сама знайшла в собі сили отямитись, аби провести сина в останню путь. Йшла за його тілом серед інших киян, благала Бога простити йому всі гріхи. Поховали князя у Десятинній церкві. Малуша вийшла з усіма, щоб ніколи вже не повертатися до Києва. Куди повели її шляхи-дороги, один Бог знає. І де спочила стражденна душа Малуші, теж одному Богові відомо.

От про що можуть розповісти два рядки стародавнього літопису, якщо за справу береться талановита людина. Дивовижна легенда, створена Семеном Скляренком, є пам'ятником Малуші — жінці і матері, котра дала світові князя Володимира, працею якого країна, до того язичницька, варварська, рабська, стала на рівень з Візантією, Німецькою імперією.

«ТРЕБА ОДРУЖИТИСЬ, ХОЧА Б НА ЧОРТОВІЙ СЕСТРІ!»

Тарас Григорович Шевченко приїхав у Борзну до свого приятеля, поета Віктора Забіли, і це стало приводом до вечірки, на яку він запросив і Пантелеймона Куліша. Письменник не приховував свого щасливого настрою: він був закоханий в Олександру Білозерську, дівчину вельми привабливу і талановиту письменницю. Мешкала Олександра в маєтку своїх батьків на хуторі Мотронівка Борзнянського повіту. Куліш і Білозерська вирішили побратися. На тому вечорі у Забіли Пантелеймон Олександрович попросив Шевченка бути в нього боярином при вінчанні і повіз його до маєтку нареченої.

24 січня 1847 року молоді повінчалися у церкві села Олівка, неподалік від Борзни, поряд з Мотронівкою.

Весілля було на славу. Тарас Григорович перебував в епіцентрі жіночої уваги. Гарненькі особи читали Поету напам'ять уривки з його творів. Запрошували танцювати, але він жартівливо відмовлявся. Посміхаючись у вуса, зізнавався, що всі вони йому до вподоби. Проте виразні чорні очі Тараса Григоровича дивились з легким сумом на наречену, гарненьку світлу голівку якої прикрашали ніжні блакитні квіти. Поет дивився на молоду жіночку, і було в його очах щось таке, чого Олександра Куліш не зрозуміла тоді до кінця, але пам'ятала все життя. І коли через багато років в її присутності Тарас Григорович подарував такий же погляд іншій, на її думку, не гідній жінці, Олександра Михайлівна відчула щось, схоже на образ.

Можна припустити, що Поет на деякий час захопився молододружиною Пантелеймона Куліша. Після весільних урочистостей Тарас Григорович залишився на кілька днів у маєтку Кулішів. То були незабутні години, насичені цікавими розмовами, чудовою музикою і довгими прогулянками по засніжених доріжках старовинного парку. Повертаючись, вони втрьох з апетитом обідали. А перед вечірнім чаєм Тарас Григорович та Олександра Михайлівна дуєтом співали укра-

їнських пісень. Пізніше, під впливом шойно почутої «Ой, зійди, зійди, ясний місяцю», Поет запише у «Щоденнику»: «Эта меланхолическая песня напомнила мне тот вечер, когда я и молодая жена Кулиша пели в два голоса эту очаровательную песню. Это было на другой день после их свадьбы, в роковом 1847 году. Увижу ли я эту прекрасную блондинку? Запою ли с нею эту задушевную песню?». Більше вони ніколи разом не співали.

Зустрілись через десять років у Петербурзі. Олександра Михайлівна Куліш стала відомою письменницею Ганною Барвінок. Вона дуже приязно поставилась до Шевченка. Але чутки про його взаємини із жінками сприймала з відтінками ревності і дуже нервувала, коли переконалась, що Тарас Григорович дійсно закохався у кріпачку Ликеру Полусмакову.

До зустрічі з цією дівчиною Поет не раз і закохувався, і розчаровувався в коханні. Потребу одружитися, створити дім, понянчити власних дітей ретельно приховував від інших. Лише щоденнику довіряв свої вчинки, яких інколи соромився: «Пошел к меднику, взял доску и на авось зашел к землячке Марье Степановне, застал дома. Наболтавшись досыта, провел ее к Градовичам и пошел домой. Вечером восхищался пением милочки Гринберг, с Сошальским и Семеновом. В восторге заехали ужинать к Борелю и погасили свои восторги у Адольфины. Цинизм!».

У Петербурзі Григорій Галаган познайомив Шевченка «с черниговскими землячками, с Карташевскими. Не жеманные, милые, настоящие землячки». Це сталося 1858 року на вечорі у Віктора Білозерського, брата Олександри Куліш (Ганни Барвінок). З однією із Карташевських, Варварою Яківною, Тарас Григорович зійшовся дуже близько. Вечорами часто приходив до неї. Як пізніше згадувала Варвара Яківна, «говорив відверто про своє невдале й страчене життя». Читав вірші, зізнавався, що «на старості років йому хотілося б одружитись і мати домівку з хаткою й садком».

Варвара Яківна Карташевська була рідною сестрою чернігівського поміщика, відомого у Петербурзі журналіста (він співробітничав із журналами «Современник» та «Основа») Миколи Яковича Макарова. З ініціативи останнього в домі Карташевських відбувались літературні вечори, де збирались відомі письменники. Варвара Яківна привітно зустрічала

І. Тургенева, М. Некрасова, М. Костомарова, О. Писемсько-го, Т. Шевченка, В. Білозерського, П. Куліша.

У 1859 р. у Карташевських з'явилась гарненька, з чорними великими очима, кріпосна дівчина Ликера Полусмакова. До Петербурга з Чернігівщини її привезла мати Варвари Яківни. Дівчині було дев'ятнадцять літ. Батьків своїх вона майже не пам'ятала, хоча знала, що народилась у селі Липів Ріг на Ніжинщині. Пані Карташевська наряджала Ликеру в український одяг, а коли збирались на літературні вечори імениті письменники, вона прислужувала їм за столом. От тоді і впала дівчина у очі Тарасу Григоровичу. Проте близьке знайомство Шевченка з Ликерою відбулось у червні 1860 року у Надії Михайлівни Забіли (сестра Віктора Білозерського та Ганни Барвінок) на дачі під Петербургом (у Стрельні). Дівчина жила тут з Олександрою Михайлівною Куліш, котрій Варвара Яківна Карташевська передала Ликеру на час виїзду за кордон із хворим чоловіком. Після тривалої лікування від сухот вона ожила, розквітла. Шевченко зрозумів, що остаточно закохався. 28 липня 1860 р. Тарас Григорович освідчився їй у коханні. За два дні він звертався з листом до Макарова, хазяїна Ликери, із проханням допомогти їм побратися. Адже дівчина погодиться вийти за нього, Шевченка, заміж за умови батьківського благословення пана Макарова. Сестри Білозерські (Ганна Барвінок і Надія Забіла) поділяють його бажання.

Про намір одружитися Поет написав брату Варфоломею Григоровичу Шевченку 22 серпня 1860 р. Розповів, що майбутню дружину звать Ликерою. Вона кріпачка, наймичка з-під Ніжина. Розумна і письменна, по-московському не говорить. Скаржився, що знайомі землячки з панночок «гвалтом голосять» — Ликера «не до пари, не до пари». Але це зовсім не так: ця дівчина йому до пари. Тому що вони обоє селянські діти. У них є спільне коріння, чого не було з тими жінками, якими захоплювався на певний час.

Першою раптом стала помічати негативні риси Ликериної вдачі дружина Куліша — Ганна Барвінок. Хоча спочатку, судячи з листа Шевченка до Макарова, поставилася до їхнього одруження з розумінням. Мабуть, не відчувала, що це так серйозно. В листі до М. Я. Макарова писала, що Ликера, чи то від рабства, чи то від народження, дуже зіпсована. Холодно зустріла освідчення Поета, хоча за годину всі на подвір'ї знали від неї про це.

Між Ликерою Полусмаковою та Олександрою Михайлівною Куліш почастишали сутички, і Тарас Григорович змушений був перевезти наречену до своєї приятельки (він називав її рідною матусею) Катерини Іванівни Іванової, сестри графині Анастасії Іванівни Толстої.

Потім В. Я. Карташевська пояснювала цей переїзд тим, що Ликера не хотіла працювати у Кулішевої дружини. Олександра Михайлівна намагалася розкрити Поетові очі на його наречену, показати її злодійкою, аморальною дівчиною. Говорячи це, вона робила натяки, бо не було явних фактів. А незабаром пощастило. Мадам Іванова найняла для Ликери молодого вчителя, який не встояв перед її чарівністю. Доповіли Шевченку так, як хотіла пані Куліш, і він розгнівався на дівчину, прогнав її. А Ликеру Олександра Михайлівна переконувала, що Поет «сибіряка і п'яниця», тому їй не пара. Полусмакова ніколи не бачила свого нареченого п'яним. Він турбувався про неї. Коли в серпні 1860 р. Ликера занеждала, бо, за Шевченковим висловом, «дурна десь тьопала по калюжах та й простудилася», Тарас Григорович замовив і привіз дівчині теплі черевики. Просив Надію Михайлівну Забілу передати «мізерію і паспорт» його «любої Ликери». Довіряв нареченій доглядати за його інтимними речами. Це потім їй дорого коштувало.

Через п'ятдесят років після смерті Тараса Григоровича Ликера Іванівна Полусмакова згадувала, що він їй дуже подобався. Тоді вона молодою була і не розуміла, «який він великий чоловік». Любив її дуже. Був перший після батька і матері. До шлюбу Поет справив нареченій вбрання. «Тільки я йому все відіслала, — згадувала Ликера Іванівна. — Боялася Карташевських. Він все казав: «давай повінчаємось», а з-за границі писали — підожди» М. Я. Макаров клопотав, аби відпустити свою кріпачку Ликеру Полусмакову на волю. І це нарешті сталося. Остаточо відкрився шлях для одруження Шевченка, і він цьому радів. Поцілував Ликеру і сказав їй, що вона тепер, як усі люди. Але відбулось не так, як гадалося. Під впливом міщанських наговорів з боку О. М. Куліш та її спільниць В. Я. Карташевської і Н. М. Забіли цей шлюб не відбувся. До того ж, в очах Шевченка Ликеру перетворили на злодійку. В листі до Н. М. Забіли від 18 вересня 1860 р. Тарас Григорович звинувачував свою колишню наречену в брехні. Писав, що не знайшов «2 простыни, 1 полотенце, 6 пар чулок, корсет, дужину носовых платков, перочинный нож, теплые башмаки, коленкор для юпок и рисунок для мережки». Ликера пояснила, що ці речі

залишила в домі Надії Михайлівни. Просив Забілу повідомити, чи це правда, через М. А. Маркевича «яко власть имеющему» і з боєм наголошував: «Душі своєї не шкода було для Ликери, а тепер шкода нитки!»—і додавав: «Чудне щось робиться зо мною». Н. М. Забіла відповідала Шевченкові: «Боюсь, щоб Лукерія іще в яку-небудь историю не впутала меня. У меня нет ни одной ее и вашей вещи...».

Речі так і це повернулися до Шевченка. В листі до М. Я. Макарова від 31 жовтня 1860 р. просив: «Ще ось що. Чи ви бачили Ликерію? Чи сказали їй, щоб вона вернула мою мізерію до ниточки (реєстр повинен бути у Надежды Михайловны або у Андрея Николаевича)». Просив нагадати їй, що вона за тиждень заробила чотири карбованці, які повинна від свого імені надіслати в Чернігів на ім'я Романа Дмитровича Тризни (секретаря дворянства Чернігівської губернії) з написом «в пользу Черниговской воскресной школы». «Цією ціною, — писав Шевченко, — окупить вона і свою, і мою погану славу». 8 жовтня 1860 р. В наступному листі до Миколи Макарова Шевченко знову звинувачував Ликеру в брехні, наполягав, щоб вона надіслала гроші в Чернігів, на відомі цілі, 14 крб. заплатила за квартиру і 1 крб. за загубленого ключа.

Тарас Григорович важко переживав, як виявилось, останню драму особистого життя. В листі до брата, В. Г. Шевченка, з гіркотою зізнавався: «Що мені на світі робити? Я одурію на чужині та на самоті». А О. М. Куліш, В. Я. Карташевська, Н. М. Забіла раділи, що врятували великого Поета від нещасливого одруження.

Шевченко ще деякий час сподівався знайти собі подругу життя. Як заклинання, повторював власні ж рядки: «Ні! Треба одружитись, хоча б на чортовій сестрі!». А потім сховався від усіх у чужій комірчині. То була низенька кімнатка з ліжком, де замість простирадла, лежав баранячий кожух. На столі завжди було безладдя, стояв порожній штоф із-під горілки. Жив Шевченко одним днем, не прагнучи комфорту. В це житло до нього приходила бідна молоденька міщаночка в дірявих черевиках, в самій хустині, тремтячи від холоду. Поет прихилився до неї всією душею і воркував, як голуб. Ім'я цієї жінки, що подарувала Тарасові Григоровичу свою прощальну любов, не збереглося.

А що Ликера? Одружилася з перукарем Яковлевим і жила в Царському Селі складним життям. Після смерті чоловіка в 1904 р. переїхала до Канева. Через сім років Ликеру Іванівну запросили до Москви, де відзначалися 50-ті роковини з дня смерті Шевченка. Тоді ж було записано спогади про Поета з її розповідей. У Каневі Ликера Іванівна майже кожного дня приходила на могилку Тарасову. Люди шепотіли їй усвід: «Шевченчиха пішла! Шевченчиха пішла!». Померла вона в 1917 р., залишивши нам свій милий портрет, намальований Шевченком влітку 1860 р., коли їхній роман тільки-но розпочинався. Ликері Полусмаковій Шевченко присвятив поезії «Ликері» та «Л» («Поставлю хату і кімнату»), вірш «Барвінок цвів і зеленів». Всі твори навіяні розривом з Полусмаковою і є взірцем чудової української лірики.

ВСЕ ЮЛІЯ ТА ЮЛІЯ...

У психіатричній лікарні Петербурга від прогресуючого паралічу помирав відомий російський художник Павло Андрійович Федотов. Поруч із ним постійно знаходився його слуга, колишній денщик Фінляндського полку, Андрій Коршунов — свідок повільного згасання художника.

У хвилини світлого розуму Павло Андрійович малював. У такі миті він впізнавав знайомих, вів цікаві розмови з ними, лагідно посміхався. А найчастіше перебував у присмерках свідомості, плакав або голосно сміявся. Павла Андрійовича сильно мордували санітари і, нарешті, після втручання лікаря, Федотов заспокоювався. Частіше — спав. Коршунов сумно дивився на жовте, виснажене обличчя свого хазяїна і дивувався: що може зробити з людиною хвороба.

Адже Павло Андрійович завжди приваблював своєю виразною зовнішністю: високе чоло, великі і дещо сумні очі та ледь помітна іронічна посмішка на округлому обличчі. Він був визнаним майстром живопису. Виставки Федотова користувалися увагою аристократів, його запрошували в гості поважні люди, а молоді дівчата вважали за честь хоча б постояти поруч із художником. Федотов пережив справжній триумф. Його слава обійшла всі куточки Петербурга, подавала йому нові знайомства.

Юлія Тарновська увірвалась у життя художника немов блискавка. Красива молода дівчина. Випускниця Інституту шляхетних дівиць. Без ознак інститутського аскетизму. Елегантна. Одягнена за криком моди. Впевнена в собі. Смілива у стосунках з людьми. Таких дівчат в оточенні Павла Федотова ще не було.

Юлія Василівна Тарновська народилася в родині бідного полтавського дворянина, підполковника у відставці. Він помер, залишивши багато дітей — братів і сестер, серед яких Юлія була найгарнішою. Щоосені вона приїздила до Петербурга із своїм двоюрідним дядечком, знаменитим чернігівським багатієм Григорієм Степановичем Тарновським і проводила тут всю зиму. Качанівський поміщик взяв на утримання сім'ю Василя Тарновського.

У Петербурзі Юлія відвідувала світські бали, не відмовляла собі ні в чому, знайомилась з людьми за власним розсудом.

Сучасники вважали, що з Федотовим Юлію Тарновську познайомив Віктор Юзефович. Його сестра була дружиною брата Юлії. Віктор Юзефович обіймав високу посаду — оберсекретар Синоду. Закоханий у мистецтво, він любив товариство талановитих і дивних художників.

Павло Федотов закохався, Юлія стала для нього райським птахом, який започаткує нове чудове життя. Так художнику здавалося з 1848 по 1851 рік.

Павло Андрійович часто бував у петербурзькій квартирі Григорія Степановича Тарновського. Велика і затишна, вона вражала своїм вбранням. Кожна річ засвідчувала про неабияке багатство її господаря. Проте на столах — не зовсім свіжі скатертини. Неохайні лакеї подавали страви. За обідом Юлін дядечко монотонно розповідав про свій оркестр, глухого домашнього музиканта Михайла Калініча. З гордістю говорив, що талановито перекладає твори Бетховена для власного оркестру.

Усе в домі пошваблювалося, коли Юлія Тарновська згадувала Качанівку. Павло Андрійович слухав темноволосу дівчину з розумним широким чолом, маленькими вушками та виразними очима і бачив перед собою чарівні качанівські алеї і ставки, альтанки і казкові музичні вечори у будинку Тарновських за участю композитора Михайла Глінки.

Юлія показувала гостеві малюнки Василя Штернберга, на яких зображені кімнати палацу (їх було вісімдесят), знамениті гості в цих кімнатах і портрети предків. А тим часом в залі під оркестр півчі голосно співали спеціально написані для гостей вірші:

Пусть Качановка золотая
И твой тенистый, темный сад
Красуются, как угол рая.
В них было столько нам отрад.

Юлія слухала, усміхаючись. Павло Андрійович відчував у душі небувале піднесення. Серед таких милих та інтелегентних людей він ладен був прожити не одне життя.

Друзі вже поздоровляли його з вигідним одруженням. Юлія погодилась позувати для картини. Спочатку дівчина швидко втомлювалася. Потім ставала терплячою. В майстерні було холодно. Художник працював, одягнувши старенького кожуха. Юлія зігрівала руки диханням. Не хотіла показувати Федотову, як втомилася і замерзла.

А художник розповдав дівчині зміст майбутньої картини. Він назвав її «Сватання майора». У багатого купця є гарненька дочка на виданні. Знайома сваха знайшла їй нареченого — немолодого майора із бідних дворян. Якщо для майора сватання — це зміна на краще матеріального становища, спроба розбагатіти, то для купця — це можливість породичатися із дворянином. А для свахи — це професія. Лише нареченої ніхто ні про що не спитав.

Приятель Павла Федотова письменник Олександр Дружинін, розповідаючи про те, як художник працював над картиною «Сватання майора», писав: «Наречена набуває самостійного характеру. Мені здається, що це Юлія Тарновська. На звороті одного з повторень картини голова Тарновської написана олією. Встановити, що це вона, можна за старим журналом «Столиця и усадьба».

Картина «Сватання майора» мала гучний успіх у Петербурзі. Визнали її і в Москві. За цей твір за клопотанням К. Брюллова Федотов отримав звання академіка. Московську виставку відвідав директор поштового департаменту, колекціонер російських картин Федір Іванович Прянишников. Він висловив бажання купити картину за 2 тис. рублів сріблом. Але негативні рецензії (художника звинувачували у злісному ставленні до людей, у заклику до революційних змін) змусили колекціонера дати за картину півціни. Федотов писав Тарновському. Однак той іншої ціни не дав. Йому Павло Андрійович був непотрібний. Григорію Степановичу більше подобались італійці, а також художники, що малювали Качанівку. Картина залишилася у Прянишникова. За півціни.

Федотов сумував. Тому що ці гроші були потрібні батькам, які жили дуже скрутно. Він кохав і, кохаючи, наспівував власні рядки:

Брожу ли я,
Пишу ли я —
Все Юлія да Юлія.
Веселья чашу братскую
С друзями разопись ли я
И громко песню хватскую
С гитарой пропою ли я, —
Все Юлія да Юлія!

Олександр Дружиніну зізнався: «Ця жінка тепер одержує повну владу наді мною. Мене занадто мало любили».

На правах нареченої приходила Юлія до Павла Андрійовича додому. Щоб не давати приводу різним балачкам світських дам, брала із собою сестру Емілію. Частіше відвідувала художника сама. Бачила страшенну бідність, неохайність. Слуга Коршунов не міг з усім упоратись. У довгих розмовах Юлія переконувала Федотова поїхати до Києва, там все влаштується для нього. Називала художника Павою. Благала віддати його долю в її руки. Обіцяла нести ту долю як кришталеву чашу. Благала Павла Андрійовича переїхати в Качанівку, де у нього буде окрема кімната для творчої праці. У Качанівці затишно. Великий старовинний сад. Можна грати на гітарі. Говорила, що не треба на виставках представляти картини віршами, що складав сам. У них Федотов розкривав зміст власних образотворчих полотен. Юлія вважала поезії Павла Андрійовича не вартими уваги.

Федотов слухав мовчки, малюючи олівцем. Йому подобалась ця техніка. Він нею захопився. В композиції, виконаній олівцем, Павло Андрійович відтворив себе поруч ізмолодою жінкою за п'яльцями. То була Юлія Тарновська, яка уособлювала образ жінки, сповнений душевної чистоти і привабливості.

Вона поїхала в Качанівку, він — до Москви. Скучав за Юлією, думав про неї і себе і бачив безодню. Вона — багата, він — художник-жебрак, який зробить дівчину нещасною. Бо ніколи не зможе кинути малювання.

Віктор Юзефович, родич Юлії Тарновської, до цих сумнівів Федотова додав і свої. Мовляв, Юлія йому не пара. Вона розбещена, навіжена, легковажна дівчина, нездатна дати йому справжню любов, повагу і підтримку. Ці слова справили на Павла Андрійовича враження. І коли отримав від Юлії листа, в якому та назвала його Павлом Петровичем, Федотов образився і сказав собі, що це кінець їхніх стосунків. Любляча жінка не може так помилятися.

Після її повернення вони проговорили всю ніч. Павло Андрійович дав зрозуміти, що їм краще розійтись. Юлія, ледь стримуючи сльози, говорила, що кохає його. А він вів своє: у нього не вистачить сил на дві любові — до жінки і до мистецтва. Аби не схибити на шляху до справжньої слави художника, він повинен залишатися самотнім.

А тим часом у світі натякали на особливі стосунки Юлії і Григорія Степановича. Базікали про таємний хід, котрий з'єднував спальні кімнати дядька і небоги в Качанівці. В дійсності такий хід проходив через велику шафу-гардероб.

Федотову розповідали про це жартівливо-алегоричним тоном. Алегорією стала опера Михайла Глінки «Руслан і Людмила». Тарновський — дядько Чорномор, Юлія — Людмила, а палац Тарновського — замок Чорномора з потаємними ходами. Ось цього вже Павло Андрійович витримати не зміг. Хоча Юлія відверто сказала, що кохає його. Він перестав з нею зустрічатись. Павло Андрійович пожалкував про цей вчинок пізніше. За кілька місяців до свого кінця. Писав Юлії малозрозумілого листа. Говорив собі, що зараз вона в Качанівці, у дядька Чорномора. Гуляє садом. Читає книжки. Мабуть, і кохання своє знайшла. Художник був недалекий від істини. Бо Юлія Тарновська захопилася бідним гусаром Євграфом Смирновим.

На людях, в Качанівці, вона зберігала сум за Федотовим. Мало усміхалася. Коли гості збиралися за столом, виходила до них з вуаллю на обличчі, щоб приховати свої очі. На руках — рукавички. В розмови майже не втручалася. Лише інколи повертала голову в бік бідного гусара і дивилась на нього з любов'ю.

Не минуло й півроку після смерті Павла Андрійовича, як Юлія Тарновська і Євграф Смирнов взимку 1853 року оголошили заручини. Наприкінці літа вони одружилися. Григорій Степанович дав Юлії триста душ кріпаків і гарне придане. Це виправило матеріальне становище гусара. Юлія стала багатою. Про Федотова майже не згадувала. Ні до чого було. Вона почувала себе на коні, але несподівано помирає колишній бідний гусар Євграф Смирнов, її чоловік. Юлія Тарновська виїжджає за кордон, де прожила розпутні роки.

Час підтвердив, що з подружнього життя Юлії Тарновської і Павла Федотова нічого доброго б не вийшло. Навряд чи художник замислювався про співзвучність їх обох. Сталося так, як сталося. Якби в житті Федотова не було б Юлії Тарновської, його суперечливої музи, не з'явився б шедевр художника — картина «Сватання майора», яка хвилює і хвилюватиме не одне покоління людей. Бо образ нареченої — Юлії Тарновської — сповнений душевної чистоти, цнотливості і ніжності. Це — найчудовіший міф про усе жіноцтво.

ВАВИЛОНСЬКА БЛУДНИЦЯ, АБО ГЕНІЙ ЧИСТОЇ КРАСИ

Еротичність Пушкіна була вражаючою з раннього дитинства. Вперше він закохався в Софію Сушкову, батько якої — відомий літератор. Дівчинці ледь виповнилося вісім років, майбутньому поетові — дев'ять. Еротична фантазія Олександра Пушкіна приголомшувала: він вигадав нескромні епізоди, які начебто були у нього із Софійкою.

Лицеїст-Пушкін захоплювався сестрою свого товариша Катериною Бакуниною, старшою за нього, вдовичкою Марією Сміт. Він говорив про них, як мужчина, котрий розуміється на жіночих чарах.

По закінченні лицею служив Пушкін без особливого зав'язтя в Колегії іноземних Справ. Його більш за все приваблювали столичні розваги. Пушкін вів бурхливе статеве життя. Літературною творчістю займався, коли хворів. В колі його інтересів — жінки розпутні, напівсвітські і театральні. Роман з красунею, талановитою трагедійною актрисою Катериною Семеновою приніс Пушкіну щасливі дні. Він навіть написав у пресі схвальний відгук про її виконання ролей, надзвичайну вроду і чарівність, про те, як в одній із вистав правдиво грала нещасну жінку, у котрої була суперниця. Писав, наче пророкував, що у Семенової вона незабаром з'явиться. Нею стала княгиня Авдотія Голіцина — жінка, старша за поета на двадцять років. Друзі жартували, що день Пушкіна складався з відвідин княгині, повій і декотрих приятелів. Так він прожив 1817—1818 роки.

У двадцять років Олександр Пушкін був досвідченим гравцем у кохання. Добре знав, де розташовані веселі заклади як у Петербурзі, так і в Москві.

В травні 1820 р. за наказом царя він відбув до Криму, в канцелярію Інзова. Знайомство з генералом Раєвським, його родиною, викликало нові романи Пушкіна. Він любив Олену і Катерину Раєвських з інтервалами. Першій присвятив поему «Таврическая звезда», друга — стала прообразом Марини Мнішек з «Бориса Голунова».

В березні 1821 р. Пушкіну надали відпустку. Він поїхав у Кам'янку на Київщині (тепер Черкаська область) до родового маєтку Раєвських. Тут він також не втримався і зафліртував із Аглаєю Антонівною, дружиною Олександра Львовича Давидова, зведеного брата генерала Раєвського. Йй поет присвятив милого вірша «Аглає». Своім кокетуванням перелякав її дванадцятирічну доньку Адель, в якій вбачав чудову молоду жінку.

Витівки Пушкіна стали відомі Інзову, і він відрядив його до Кишинева. В це місто Олександр Сергійович прибув навесні 1821 року. Служба гнітила його, і він кинувся до улюблених розваг. Роман з Людмилою Шекорою, дружиною поміщика Інглезі, красунею-циганкою, закінчився тим, що її чоловік викликав поета на дуель. Людмилу сховав у хижі. Хтось своєчасно попередив Інзова і той посадив Пушкіна на десятиденну гауптвахту. Подружжя Інглезі виїхало за кордон.

Проте гауптвахта не охолодила Пушкіна. Маріола Ралі, Аніка Сандулаки, Каліпсо Поліхроні (йй присвятив вірша «Гречанка»), Марія Ейхорельдт (образ цієї красуні — в пролозі еротичної поеми «Гавріліада») — імена жінок, з якими Пушкін кохався до виїзду в Одесу, куди його перевели за клопотанням друзів. Одеські романи з Амалією Різнич, дружиною багатого комерсанта, та Єлизаветою Воронцовою — дружиною генерал-губернатора, породили в талановитій голові Пушкіна три чудових елегії та вірш «Желание славы».

Одеські флірти обірвала осінь 1824 р. Поет під наглядом поліції оселився в с. Михайлівському Псковської губернії. Поруч — село Тригорське. Володарка маєтку — двократна вдовиця Параскева Олександрівна Осипова, уроджена Виндомська, за першим чоловіком Вульф. Від нього мала дві дочки — Анну Миколаївну та Евпраксію Миколаївну. Падчерка Олександра Іванівна Осипова, племінниця Анна Іванівна Вульф також мешкали у Тригорському.

Майже кожного дня Пушкін відвідував милих жінок. Всі дівичі кокетували з ним. Деякі палко закохалися. Він лише фліртував. Першою на його залицяння відгукнулася Евпраксія. Потім прихилився до Анни. Присвятив їй жартівливого вірша, а вона на все життя образилася.

І от влітку 1825 р., коли роман Пушкіна з Анною Вульф мав тільки розпочатись, в Тригорське приїхала її кузина і

красуня Анна Петрівна Керн. Вульфи їй доводилися родичами по матері, батько якої Іван Петрович Вульф обіймав посаду губернатора в Орлі. В цьому місті як раз 11 лютого 1800 року народилася Анна Петрівна. Батько її, Петро Маркович Полторацький, був одним із численних синів Марка Федоровича Полторацького — видатного оперного співака. Він народився в сім'ї протоієрея Сосницького Троїцького собору. Дитинство провів у Сосниці. Навчався у латинській школі в Чернігові. Співав у церковному хорі. Музичну освіту Марко Полторацький здобув у Глухівській музично-співочій школі та хоровій гетьманській капелі. Талановитого юнака помітив Кирило Розумовський і відрядив до Петербурзького Придворного хору. Завершив Полторацький музичну освіту в Італії. Звідти Марко Федорович повернувся першим вітчизняним професійним оперним співаком. Дослужився до чину статського радника. Помер за п'ять років до народження Анни Петрівни. Ставши людиною заможною, Марко Полторацький збудував для свого батька в Сосниці невелику садибу і кам'яну церкву Воскресіння. В Сосницькій садибі промайнуть найщасливіші і найскрутніші роки в житті Анни Керн.

А поки що вона молода, їй двадцять п'ять, доля звела її з літературним генієм Олександром Пушкіним. Про те, як це сталося, Анна Петрівна писала: «Мы сидели за обедом и смеялись над привычкою г-на Рокотова, повторяющего беспрестанно: «Простите за откровенность» и «Я весьма дорожу вашим мнением». Как вдруг вошел Пушкин с большою толстой палкой в руках. Он после часто к нам являлся во время обеда, но не садился за стол; он обедал у себя, гораздо раньше, и ел очень мало. Приходил он всегда с большими дворовыми собаками, волкодавами. Тетушка, подле которой я сидела, мне его представила, он очень низко поклонился, но не сказал ни слова: робость видна была в его движениях». Улюблений трюк ловеласів. Читаємо далі: «Я тоже не нашлась ничего ему сказать, и мы не скоро ознакомились и заговорили».

Пушкін, великий знавець жіночих сердець, завойовував їх тим, що бував дуже різним у поводженні: від невинуваних веселощів, до втомлюючого сумного перебування на одному місці. Анна Петрівна зауважувала: «...и нельзя было угадать, в каком он будет расположении духа через минуту». В Тригорському Олександр Сергійович прочитав його

мешканцям свої казки, які викликали щире захоплення. По-ему «Цыгане» Пушкін читав надзвичайно талановито. Анна Петрівна згадувала: «...Я нікогда не забуду того восторга, который охватил мою душу!.. Я была в упоении как от текучих стихов этой чудной поэмы, так и от его чтения, в котором было столько музыкальности, что я истаявала от наслаждения; он имел голос певучий, мелодический...». Анна Керн радувала поета романсами на вірші І. І. Козлова. В листі до П. О. Плетньова Пушкін просив: «Скажи старцу Козлову, что здесь есть одна прелесть, которая поет его «Ночь». Как жаль, что он ее не увидит, дай бог ему услышать!» (Поет був сліпий. — Л. С.).

Через кілька днів після читань всі мешканці Тригорсько-го на чолі із тітонькою Осиповою вирушили на прогулянку до Михайлівського. З ними їхав і Пушкін. Стояла чудова місячна липнева ніч. Анна Петрівна сиділа в одному екіпажі з поетом, дуже веселим і люб'язним. В Михайлівському, як згадувала Анна Петрівна, «не вошли в дом, а пошли прямо в старий, запущений сад... с длинными аллеями старых деревьев, корни которых, сплетясь, вились по дорожкам, что составляло меня спотыкаться, а моего спутника вздрагивать».

Пушкін згадував їхню першу зустріч в домі Олексія Миколайовича Оленіна, президента Академії художеств і директора Публічної бібліотеки, чоловіка Єлизавети Марківни Полторацької — тітоньки Анни Петрівни. Вона тоді була дев'ятнадцятирічною дружиною п'ятдесятичотирьохрічного генерала Єрмолая Федоровича Керна. Пішла за нього заміж в сімнадцять років, бо так хотів батько, Петро Маркович Полторацький, людина невірноважена і деспотична. Пушкіну вона тоді здалась безневинною дитиною. З тих пір багато що змінилося в житті Анни Петрівни. Вона народила двох дівчаток, хоча не хотіла дітей від нелюбого чоловіка, якого все-таки залишила і кілька років прожила у батьків, в Лубнах Полтавської губернії. Саме звідси приїхала у Тригорське до тітоньки Осипової.

Пушкін своєю поведінкою доводив, як він бажає близькості з Анною Петрівною. Вона залишалася ввічливою — і все. Поет і гадки не мав, що жінка, яка здалась йому богинею, була коханою Аркадія Гавриловича Родзянка — полтавського поміщика, еротичного поета і приятеля Пушкіна. Водночас Анна Петрівна кохалася із своїм двоюрідним братом Олексієм Вульфом, теж добрим приятелем Пушкіна. Анна Керн була старша за нього на п'ять років. Їхній роман

Олексій Вульф вважав дуже вдалим. Проте не надавав йому великого значення. Оцінив цей зв'язок через багато років потому. В 1831 році зізнався собі, що нікого так не кохав і вже не покохає, як Анну Керн. В 1834 р. приїхав у Тригорське і зрадістю відзначив, що мав велике задоволення обняти Анну Петрівну і переконатися, що вона його не розлюбила.

А потім настав день, коли Анна Керн і Анна Вульф вирушали до Риги для морського відпочинку. Пушкін вранці прийшов прощатися і приніс Анні Петрівні примірник другого розділу «Євгена Онегіна». То були нерозрізані сторінки. Між ними Керн знайшла аркуш поштового паперу із віршами: «Я помню чудное мгновенье...». Анна Петрівна згадувала: «Когда я собиралась спрятать в шкатулку поэтический подарок, он долго на меня смотрел, потом судорожно выхватил и не хотел возвращать; насилу выпросила их опять; что у него промелькнуло в голове, не знаю. Стихи эти я сообщила тогда барону Дельвигу, который их поместил в своих «Северных цветах». Михаил Иванович Глинка сделал на них прекрасную музыку и оставил их у себя».

Отже, Керн переїхала до Риги. Пушкін писав їй з Михайлівського листи, сповнені тугою за нею: «Ваш приезд в Тригорское произвел на меня впечатление гораздо живее и тягостнее, чем некогда наша встреча у Олениных. Теперь, в глуши моей печальной деревни, мне ничего не остается лучше, как перестать думать о вас. ...Прощайте, божество; я мучусь от бешенства и целую ваши ножки...». Або цей лист: «Перечитываю ваше письмо вдоль и поперек и говорю: милая! прелесть! божественная!.. а потом: ах, мерзкая! — простите, прекрасная и нежная, но это так». Через два тижні після таких рядків Пушкін стає сміливішим: «Прощайте! Сейчас ночь, и ваш образ встает передо мной, такой печальный и сладострастный: мне чудится, что я вижу взгляд, ваши полуоткрытые уста. Прощайте — мне чудится, что я у ваших ног, сжимаю их, ощущаю ваши колени, — я отдал бы всю жизнь за миг действительности. Прощайте, и верьте моему бреду: он смешон, но искренен». Поет ніяк не дочекається, коли нарешті його богиня повернеться у Тригорське. Пише їй: «...так вот, если вы приедете, я обещаю вам быть любезным до чрезвычайности — в понедельник я буду весел, во вторник восторжен, в среду нежен, в четверг игрив, в пятницу, субботу и воскресенье буду чем вам угодно, и всю неделю — у ваших ног». Нові зізнання Пушкіна: «Снова бе-

русь за перо, чтобы сказать вам, что я у ваших ног, что я по-прежнему люблю вас, что иногда вас ненавижу, что третьего дня говорил о вас гадости, что я целую ваши прелестные ручки и снова перецеловываю их, в ожидании лучшего, что больше сил моих нет, что вы божественны и т. д.»

Проте чоловічі бажання Пушкіна Керн тоді так і не вгамувала. Зустрілися вони 1827 р. в Петербурзі після повернення поета із заслання. Анна Петрівна помітила, що то була зовсім інша людина, аніж та, що писала їй з Михайлівського у Ригу полум'яні листи. Керн не дуже засмутилася з того, бо до Петербурга повернувся поручик гусарського принца Оранського полку Олексій Вульф. «Ее страсть, — писав він у щоденнику, — чрезвычайно замечательна не столько потому, что она уже не в летах пламенных (це у двадцятьто сім років?!) восторгов, сколько по многолетней ее опытности и числу предметов любви». Любовню стосунки з кузиною пояснював тим, що «связь с женщиною — гораздо выгоднее, нежели с девушкою», бо, «начав пустыми нежностями... можно надеяться скоро дойти до сущего».

В пушкінські часи було модним з презирством ставитися до умовностей. Отож закохався в Анну Петрівну молодший брат поета Лев Сергійович (вони познайомилися в домі його батьків). Серед її шанувальників були поет Д. В. Веневитинов, композитор М. І. Глінка, літератор Орест Сомов. Анною Петрівною захопився і перестарілий Сергій Львович Пушкін. А почуття його сина Олександра до неї залишило в ньому одну лише гіркоту. Хоча вони продовжували зустрічатися в домах Дельвігів та Пушкіних. Із змішаним почуттям дізнався Олександр Сергійович, що Анна Петрівна дійшла згоди з генералом Керном і повернулася до нього.

В 1828 р. сестра поета Ольга виходила заміж за Миколу Павліщева. На роль посаджених батька і матері запросили Олександра Пушкіна та Анну Керн. Вони із почуттям відповідальності прийняли запрошення. Вдвох у кареті, що належала Пушкіним, рушили на квартиру Дельвіга, яку приготували для молодят. На шляху до чужого весілля поет нарешті оволодів Анною Керн, але, oprіч спустошення, нічого не відчув. Це сталося морозяного лютого дня у старовинній кареті. Про те, що Анна Петрівна віддалась йому, Пушкін сповістив одному із друзів: «Ты пишешь о м-ме Керн, которую с помощью божьей я на днях...». В листі до Олексія Вульфа назвав її вавильонською блудницею.

В 1841 році Анна Петрівна поховала чоловіка, а через рік вийшла заміж за Олександра Васильовича Маркова-Виноградського, свого троюрідного брата, з котрим у неї був один прадід — Федір Полторацький із Сосниці. Керн була старша за свого чоловіка на двадцять років. Але їх пов'язувало справжнє кохання. В ім'я нього Анна Петрівна відмовилась від генеральського титулу і великої генеральської пенсії, зневажила думку світу. 23 лютого 1844 року подружжя переїхало до Сосниці. Оселилися в садибі Федора Полторацького, яка тоді вже належала матері Маркова-Виноградського. Тут виростав їхній син Олександр. В Сосниці жили скрутно. Однак злидні не вплинули на почуття Олександра Васильовича до дружини. Після двох років спільного життя Марков-Виноградський записав у щоденнику: «Жена. Она, моя голубушка, боится, чтобы я не разлюбил, не изменил ей. В начале нашей связи она этого же боялась... Я люблю ее, мою душечку! Люблю со всей нежностью и нет сил в природе, которые бы могли разрушить мою горячую привязанность к ней! Все, что есть во мне, все принадлежит ей!».

Майже сорок років Маркови-Виноградські прожили в любові, не розлучаючись. Сосницю вони залишили наприкінці 1855 р. і переїхали до Петербурга, де Олександр Васильович отримав місце домашнього вчителя в сім'ї князя Сергія Долгорукова. Тут Анна Петрівна знайшла собі нове коло друзів — письменників Федора Тютчева та Івана Тургенева. В листі до коханої жінки Поліни Віардо Іван Сергійович писав: «В молодости должно быть она (Анна Петрівна Керн—Л. С.) была очень хороша собой... Письма, которые ей писал Пушкин, она хранит как святыню... Приятное семейство, немножко даже трогательное...».

В наступні роки подружжя Маркових-Виноградських мешкало у рідних, або у Тверській губернії, або в Лубнах, Києві, Москві. І всюди з ними поруч крокувала страшна злиденність. Маленька пенсія, призначена Олександрю Васильовичу як колезькому асесору, не врятовувала їх.

Чоловік Анни Петрівни помер від раку 28 січня 1879 року. Вона пережила його на чотири місяці і пішла з життя 27 травня 1879 року.

А що ж Пушкін? З ним Анна Керн обірвала усіляки зв'язки 1831 р., коли поет одружився. Але вона завжди про нього пам'ятала. Із захопленням ставилася до його творчості, а Пушкін не хотів віддати їй належне. В 1835 р. в листі

до дружини поет писав: «Ты переслала мне записку от м-ме Керн; дура вздумала переводить Занда и просит, чтобы я сосводничал ее со Смирдиным. Черт поberi их обоих!».

То були щирі слова. Адже кохання зникло. На думку дослідника інтимного життя Пушкіна Петра Губера, в поетовій душі залишився гнів на самого себе за те, що в Анні Петрівні, вавилонській блудниці, побачив генія чистої краси. Дратувало поета і те, що Керн, така поступлива з іншими, відштовхнула його від себе і віддалася занадто пізно, коли в ньому говорило лише грубе бажання.

Анна Керн гірко плакала в день смерті Пушкіна. Написала спогади про поета, які і досі є джерелом вивчення його життя і творчості, достоменною та об'єктивною картиною життя російської художньої інтелігенції 20—30-х років XIX ст., до якої належав й Олександр Пушкін.

Ім'я Анни Керн (Маркової-Виноградської) навічно пов'язано з історією вітчизняної літератури і музики. Адже вона надихнула Олександра Пушкіна і Михайла Глінку на створення геніального твору — неперевершеного романсу:

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты.
В томленьях грусти безнадежной,
В тревогах шумной суеты,
Звучал мне долго голос нежный
И снились милые черты.
Шли годы. Бурь порыв мятежный
Рассеял прежние мечты,
И я забыл твой голос нежный,
Твои небесные черты.
В глуши, во мраке заточенья
Тянулись тихо дни мои
Без божества, без вдохновенья,
Без слез, без жизни, без любви.
Душе настало пробужденье:
И вот опять явилась ты,
Как мимолетное виденье,
Как гений чистой красоты.
И сердце бьется в упоенье,
И для него воскресли вновь
И божество, и вдохновенье,
И жизнь, и слезы, и любовь.

ВІРНИЙ, НЕЗАБУТНІЙ ДРУГ

1878 рік став для Миколи Лисенка неприємним роком, бо він розлучився з дружиною, Ольгою О' Коннор, з якою прожив у шлюбі понад десять років. Побралися, кохаючи одне одного з дитинства. Були далекими родичами і сусідами на Полтавщині. Ольга Олександрівна походила з ірландської родини, яка давно вже стала українською, бо цьому сприяли змішані шлюби упродовж десятиріч. Ольга О'Коннор була дивовижно вродливою дівчиною. Мала гарний голос. Після одруження Лисенки виїхали до Лейпцига, де Микола Віталійович завершував навчання у консерваторії. Ольга Олександрівна цілими днями не знала, що робити. Грала на фортепіано, співала сама собі і мріяла про кар'єру оперної співачки. Коли повернулися до Києва, Ольга Олександрівна підтримала намір чоловіка поїхати до Петербурга, аби він там остаточно опанував мистецтвом оркестрування. Сама ж вирішила навчатися у Петербурзькій консерваторії. Але з Миколою Віталійовичем не повернулася до Києва. Ще два роки вчилася співати, потім захворіла на нервову хворобу, лікувалася у санаторії. Кар'єра оперної співачки так і не склалася. Однак Ольга Олександрівна виступала з концертами. Її сольні виступи відбувалися і в Чернігові.

Розлучення подружжя Лисенків здивувало багатьох друзів. Письменниця Олена Пчілка писала, що ніколи не розпитувала Миколу Віталійовича, чому так сталося. І він сам ніколи не торкався цієї болючої теми. Близькі до Лисенків люди зійшлися на тому, що їх розвела хвороба Ольги Олександрівни і відсутність дітей, про яких мріяв композитор. Вони розлучились неофіційно, бо, як писала Олена Пчілка «Ольга Олександрівна не хотіла розводу, усієї тієї бридкої ганеби й тяганини». Тому «і порізнення її з Миколою Віталійовичем до кінця його життя зоставалося без офіційного кінця. По давньому закону без розводу ні одна, ні друга «сторона» не могла взяти нового шлюбу, він міг бути лише «гражданский»...

Ольга Олександрівна і Микола Віталійович розлучилися спокійно, без сцен. Олена Пчілка писала: «Як я слухаю той твір Миколи Віталійовича на слова «Коли розлучаються двоє» та й другий «І широку долину, і високу могилу, і що снилось-говорилось, не забуду я» — передо мною завжди встає постать Ольги Олександрівни Лисенкової». Вона дожила до радянських часів і померла в середині 30-х років.

У великий піст 1878 р. Микола Віталійович поїхав з концертами до Чернігова. Радів, що може переключитися із шлюбних прикростей на справжню роботу. Чернігівці любили композитора і зустрічали його як національного героя. На концерти Лисенка зібралася вся інтелігенція міста. А коли виїздив до Києва, композитора проводжав увесь Чернігів. Про поїздку, яка принесла задоволення і заспокоїла його, Микола Віталійович згадував: «Огромное половежье Десны, разрушенный мост, все это дало основу проводам меня на десятках больших барок, шмоток, с музыкой, вином и проч. Естественно, что и божественные создания молодые черниговские составляли украшение этого поезда-кортежа. С божественными созданиями или, лучше сказать, в центре их, я был посажен на барке. Меж юных дев, увенчанных цветами, была одна брюнетка с темными, живыми, искристыми глазами...». У розмові з нею Микола Віталійович відкрив, що дівчина готувалася до зустрічі з ним. Прийшла в дім Подольських, де був він. Її охопила лихоманка від передчуття перемін, які мусили з нею статися. Дівчині дуже хотілося бачити композитора, тому вона таємно спостерігала за ним, причаївшись за самоваром. Микола Віталійович дізнався також, що «это была Ольга Липская, дочь отставного полковника, родом из поляков, но принявшего во время востания 1863 г. православие, женившегося на одной из черниговских дворянок». Композитор і вісімнадцятирічна дівчина стали друзями. Микола Віталійович був приємно вражений тим, що юна Оля — здібна піаністка. До того ж, чудово малювала. Їй подобалась виконавська манера Лисенка, його манера створювати композиції. Відчула в собі бажання навчатися саме у нього. Коли батько Олі спитав композитора, чи згоден він стати вчителем доньки, Микола Віталійович погодився з радістю.

Жила Оля в домі композитора разом з його батьками. Вранці — заняття музикою. Потім вони гуляли, читали. Ну і «тут любовь наша свела друг с другом», — так пізніше писав Микола Лисенко. І додавав: «Я ей очень многим обязан и она истинная героиня-женщина».

У 1879 р. Ольга Антонівна Липська стала невінчаною дружиною Миколи Віталійовича Лисенка. То був сміливий вчинок з її боку.

Сучасники відзначали її гарну вроду. Олена Пчілка помітила, що «вдачу Ольга Антонівна мала трохи різку». Трохи цуралася київського жіноцтва. Спостерігаючи за життям цієї родини, знайомі говорили, що Ольга Антонівна чудесна, чуйна людина, така, як сестра Лисенка Софія Віталіївна — дружина письменника Михайла Старицького. Старицькі і Лисенки жили в тісних стосунках, бачилися майже щодня. В їхньому товаристві завжди було весело. Софія Віталіївна смішила своїми жартами. Драматична актриса і письменниця Софія Тобілевич згадувала: «Навіть Ольга Антонівна, серйозна і стримана, теж раділа і сміялася разом з нами. Вона, весь час дуже уважна й привітна до мене, старалась, щоб я не забувала про фрукти та тістечка, які вона кожного разу ставила переді мною, коли хто-небудь з дівчат забирав їх ближче до себе. Чим більше я придивлялась до неї й знайомилася з нею, тим більше вона подобалась мені. Художня натура, благородна, закохана в музику людина, вона була саме такою дружиною, на мій погляд, якої треба було для геніального композитора Лисенка». Цю думку поділяла і Валерія О'Коннор — сестра першої дружини Лисенка і відома письменниця. Вона говорила, що Ольга Олександрівна не була композитору справжнім другом. Хоча і робили спільну справу, не були товаришами в музиці.

По-іншому склалося у Миколи Віталійовича з Ольгою Антонівною. Старший від дружини на вісімнадцять років, композитор ставився до неї як до дружини і дитини водночас. Ольга Антонівна відчувала це і намагалася бути старшою, щоб довести чоловікові: на неї можна покластися. Вона стала помічницею своєму улюбленому композитору не лише у творчості. Адже Лисенко організовував різні громадські заходи. Завдяки своїй дружині він знаходив час для композиторства, гастрольних подорожей і для викладання музики дітям. Так Микола Віталійович заробляв гроші для сім'ї.

Душею товариства Лисенків-Старицьких була Ольга Антонівна. Софія Тобілевич розповідала, що за ініціативою дружини Лисенка «та завдяки ретельній підтримці Михайла Петровича в їхньому домі усталилася звичка читати гуртом яку-небудь цікаву книжку». Хтось один читав уголос. Інші займалися вишиванням, малюванням, або чимось іншим. Потім обговорювали образи головних героїв.

Ольга Антонівна дуже любила своїх дітей. Їх у Лисенків було четверо: Катря, Галя, Мар'яна, Остап. Діти запам'ятали матір весь час за роботою. Вранці вона збирала малечу до «тієї капосної гімназії», говорила: «Без діла жити — тільки небо коптити». Остап Лисенко згадував: «Встаєш до гімназії, а вже форма твоя випрасована і на столі сніданок, в кімнатах чисто, привітно — і у всьому мамині руки впізнаються. Лагідні й тривожні, неблаганні й ніжні мамині руки. Вони готували найсмачніші у світі страви, перегортали сторінки наших гімназичних зошитів, легким, обережним дотиком торкались дитячого лобика, міряючи температуру, білими лебедиками літали над клавішами рояля». Вечорами, коли Миколи Віталійовича ще не було вдома, Ольга Антонівна вклала дітей у ліжечка, сідала за фортепіано і грала за їхнім бажанням п'єси Чайковського, Шумана або Миколи Лисенка. «Якось під час гри, — згадував Остап Миколайович, — обернувся я на легенький скрип дверей. Дивлюсь — на порозі батько. Погрозив пальцем: мовляв, мовчи. Стоїть, слухає. Не знаю, що вчувалось йому на цей раз у шуманівських «Мріях». Та коли я знову обернувся, сльоза росинкою застигла на його обличчі».

Діти добре усвідомили гасло Ольги Антонівни: «Все для батька, все в ім'я його великої праці». Були невибагливими, коли мати економила, аби чоловік міг оплатити хорові подорожі.

До себе Ольга Антонівна ставилася по-спартанськи: не терпіла коштовних речей і прикрас. Одягалась просто, але зі смаком. Носила строгу сукню із сніжно-білим комірцем. «Коротко обстрижена, у скромному капелюсі, вона і в 40 років нагадувала молоду курсистку» — так писав про матір Остап Миколайович Лисенко.

Турбот їй вистачало, але Ольга Антонівна знаходила час для самостійного вивчення англійської і французької мов. Багато читала. Нові твори української, російської і західної літератури завжди були на столі Ольги Антонівни. До церкви не ходила, але співчувала релігійним поглядам Миколи Віталійовича. Окрім дітей і чоловіка, Ольга Антонівна доглядала брата Олександра Липського, засудженого до смертної кари за участь у замахові на царя Олександра III. Він зберіг собі життя тим, що прикинувся психічнохворим. Довгі роки Олександр Липський провів у лікарні. Здоров'я і психіка його були підірвані. Ольга Антонівна ходила за братом, як за малою дитиною.

У домі Лисенків бували початкуючі композитори, музиканти, письменники, вічні студенти, селяни з різних куточків України, котрі шукали в Києві правду і справедливість. Ольга Антонівна всіх привітно зустрічала, годувала, підтримувала матеріально. Справжнім святом для неї були приїзди Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Марка Кропивницького. Ольга Антонівна дорожила особистою дружною з цими людьми.

Був у неї ще один знайомий, який користувався симпатією усієї родини — народоволець Григорій Мачтет, автор знаменитої пісні «Замучен тяжелой неволей». Його дуже любили слухати. Особливо діти Ольги Антонівни, адже Григорій Мачтет провів двадцять місяців в одиночній камері. Він добре знав звичаї Америки і Німеччини, бо жив там. З благословення російського поета Некрасова став на літературний шлях. Перу Мачтета належать популярні тоді нариси, оповідання, романи. Коли на Чернігівщині відбулись селянські заворушення, Ольга Антонівна і Григорій Мачтет жваво обговорювали цю подію. Їм співчувала вся родина Лисенків. А по закінченні розмов лунала музика. За рояль сідав сам Микола Віталійович.

Між іншим, він писав для своїх дітей музичні казки. То були справжні дитячі опери. Композитор наспівував арії Кози-дерези, Лисички, пана Коцького. Діти уважно слухали, а потім Ольга Антонівна допомагала їм вивчити твір. Першу виставу готували більше місяця. Майже на кожну репетицію приходила маленька Леся Косач, весела, дотепна дівчинка, майбутня поетеса Леся Українка. Вона була і режисером, і балетмейстером, і костюмером. Ольга Антонівна — завжди поруч із юними акторами. Була їхнім головним концертмейстером на репетиціях. А на виставі грав сам автор — Микола Віталійович. Його дитячі опери «Пан Коцький», «Зима і весна», — «Коза-дереза» — золотий фонд вітчизняного оперного мистецтва, на створення яких надихнула композитора його дружина Ольга Антонівна.

У 1900 р., коли їй ледь виповнилося сорок років, Ольга Антонівна раптово померла. Осиротів Микола Віталійович. Діти втратили назавжди материнський затишок, тепло материнських долонь, люблячий погляд материнських очей. Здавалось, що все у житті зупинилось. Микола Віталійович, якому було 58 років, дуже страждав без своєї Ольги Антонівни. Їхній син Остап згадував: «Якось невдовзі після рап-

тової смерті матері застав я, повернувшись з гімназії, батька за роялем. У всьому домі не було ні душі. Рояль то благав і плакав, то щось ніжно і пристрасно шепотів... Мені здалось, що у ці хвилини він найдорожчою для нього мовою звуків продовжує незакінчену розмову з нашою мамою. вірним, незабутнім другом своїм».

У 1907 році композитор Лисенко знову приїхав до Чернігова. Розпорядником його концерту був Михайло Коцюбинський. Як і того пам'ятного 1878 року, виступи Миколи Віталійовича відбувались у великій залі Дворянського зібрання, з великим успіхом. Добрий чернігівський знайомий Гліб Лазаревський зустрічався з композитором, приймав його у своєму домі і залишив цікаві спостереження: «Микола Віталійович значно постарів і піддався часові, але як і завжди він опікувався якою-небудь гарненькою концертантою з відтінком певного старосвітського лицарського залицання до неї».

Але ніхто не замінив йому Ольги Антонівни Липської! — його невінчаної дружини, матері його чотирьох дітей, відданого друга і натхненника у творчості.

Через п'ять років після відвідин Чернігова композитор Лисенко помер, залишивши нам у спадщину музичні твори, навіяні коханням до Ольги Антонівни Липської.

«МИЛАЯ АНИЧКА»

У Київській гімназії навчалися і товаришували двоє хлопчаків. Одного звали Микола Ге. Він був сином полтавського поміщика із французьким корінням. Другого — Пармен Забіла. Його батьки, українські дворяни, мешкали в садибі села Монастирища Ічнянського повіту Чернігівської губернії. Юнаків розкидала доля після закінчення гімназії. Пармен Забіла поступив до Петербурзької Академії художеств. Микола Ге захоплювався точними науками і непогано малював. Став студентом математичного відділення філософського факультету Київського університету. Проте склалося так, що Микола Ге продовжив навчання у Петербурзі, де випадково зустрівся із давнім приятелем Парменом Забілою. Він переконав Миколу поступити до Академії художеств.

Хлопці почали жити вдвох. Пармен часто розповідав Миколі про своїх рідних, читав йому листи від домашніх, особливо від сестри Анни. Її послання були настільки цікавими і змістовними, що несподівано для себе Микола Ге написав їй першого листа, потім другого, третього. Микола розповідав Анні про все, що турбувало його, ділився творчими задумами, відчуваючи в ній близьку людину, яка найкраще за всіх розуміє його. Непомітно перейшли на «ти». Микола Ге називав сестру приятеля «милая Аничка», «божественная Анна Петровна», «святая Анна Петровна». Два роки листувались молоді люди, не зустрічаючись. Хоча в 1854 і 1855 роках Микола Ге відвідував Ніжин у справах, приїздив з Парменом Забілою в його рідне Монастирище. Проте, Анну Петрівну так тоді і не побачив. Вона в цей час гостювала у родичів в селі Гужівка на Ічнянщині або в Борзні.

Зустрілись вони, коли юний художник повертався від батьків і заїхав до Анни Петрівни. Вирішили, що треба жити разом. І от 28 жовтня 1856 р. Микола Ге та Анна Забіла повінчалися в церкві села Монастирища. Нареченому було двадцять п'ять років, нареченій — двадцять чотири.

Вважається, що Анна Петрівна не була вродливою. Дослідник життя і творчості Миколи Ге В. Порудоминський змалював такий її портрет: «...крупный нос, подбородок тя-

желоват, в чертах лица некоторая резкость». Однак художник, особливо в перші роки їхнього подружнього життя, малював портрети дружини. В. Порудоминський зауважував: «...Николай Николаевич рассказывает в своих портретах об уме Анны Петровны, благородстве, воле, о ее способности точно видеть, слышать и глубоко понимать».

Через півроку після весілля Микола та Анна Ге виїхали до Італії. З'явилась можливість оселитись в Римі, жити і працювати. Тут 30 вересня 1857 року у них народився старший син Миколка, Коля. Микола Миколайович з головою поринув у творчість, зустрічався із колегами-художниками, Анна Петрівна ростила сина.

Вони в Італії прожили понад десять років. Лише один раз подружжя Ге залишило Рим і в 1861 р. разом з дітьми (молодшому сину Петрику було майже два роки) приїхали на Чернігівщину, у монастирищенський маєток, аби взяти участь у межуванні земель після скасування кріпосного права. Все літо — вдома. А в італійському місті Флоренція на Миколу Ге чекала робота над полотном «Таємна вечеря», в центрі якого образ Ісуса Христа. За цей твір Рада Академії художеств присудила художникові звання професора. «Таємну вечерю» імператор II придбав для музею Академії художеств.

Італійський період у житті подружжя Ге дуже щасливий. Підрастають гарненькі діти. Дружба з письменником Олександром Герценом, французьким революціонером-емігрантом Йосипом Доманже надає його творчості нового змісту. Тому, коли Микола Ге повертається з родиною додому, все у нього складається найкращим чином. У Петербурзі пам'ятають його успіх на Міжнародній художній виставці у Мюнхені, де Ге демонстрував свою картину «Христос в Гефсиманському саду». Петербурзькі шанувальники образотворчого мистецтва турбуються про те, аби влаштувати персональну виставку Миколи Ге в залах Академії художеств. Виставка працювала з великим успіхом. Глядачі вперше побачили твори художника, виконані в Італії. Серед них портрети дружини: вона одна і з дітьми, або лише її голова. Цікаво, що Анна Петрівна позувала і для апостола Іоанна, і для Петра I. В. Порудоминський писав, що всі ці роботи художника — узагальнення, наголошуючи: «...для нас интереснее обобщение, когда Анна Петровна, урожденная Забелло, женщина в общем-то некрасивая, с крупноватыми чертами лица, тяжелым подбородком и лучистыми глазами (наверно, в чем-то

на толстовську княжну Марью пожожа), вдруг заставляє почувствовать то прекрасное, чем богаты самые прекрасные женщины мира. И все же остается, а может, еще больше становится Анной Петровной».

Є у Ге картина «Жена художника с сыном». Микола Миколайович увічнив Анну Петрівну, дружину свою, і власного сина. Мистецтвознавці вважають одним із найкращих портретів — «Жінка за читанням». Володимир Порудоминський зауважує: «Женщина, которая, сидя в кресле, задумалась над книгой, конечно, Анна Петровна — тут ее одухотворенность, но про одухотворенность Анны Петровны знал супруг ее, живописец Ге Николай Николаевич; для нас женщина на портрете сродни Беатриче и пушкинской Татьяне. Художник не скрывает, что пишет любимую женщину и любимую героиню».

В будинку на 7-й лінії Василівського острова, де мешкали Ге, панували злагода, достаток, веселий дитячий сміх. Всіх об'єднувала добра, розумна і спокійна Анна Петрівна.

Опісля — один провал за іншим. Якби не Анна Петрівна, яка була з художником поруч у найскладніші хвилини його творчості, багатьох творів Ге ми б сьогодні не дорахувались. Шукаючи нових виразних засобів для своїх полотен, Микола Миколайович раптом сказав собі: не можна продавати картини задля грошей, на які потім їсти, одягатись, розважатись, виховувати дітей. Сказав і зробив. Жити з родиною у Петербурзі стало важко. З'явились борги.

За порадою Анни Петрівни і під впливом обставин Микола Миколайович прийняв рішення переїхати на хутір Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Маєток був куплений у тестя художника, аби вільно писати картини і займатись господарством.

В 1876 р. родина Ге остаточно переїхала на Чернігівщину. А перед цим було багато роботи. У листі до знайомої Ольги Миколаївни Повало-Швейковської художник писав: «Посылаю Вам поклон, Анна Петровна Вам все описала, что мы тут поделываем. Анна Петровна устраивает сад и ее дело идет отлично... плотников мало, а работ затеял много, по целым дням хожу около дома и наслаждаюсь. Да, счастливые люди, которые могут проводить жизнь в деревне...». У листі до відомого мецената Павла Михайловича Третьякова художник Ге зауважував: «Мы с Анной Петровной хло-

почем по хозяйству — детей отправил в Петербург...». За рік з'являються рядки на адресу того ж Третьякова, який замовив Миколі Миколайовичу картину: «Художеством еще не занимался, целое лето прошло в хлопотах по устройству дома и только теперь перебрался в половину, кое-как защищенную от холода, который уже к нам пришел...».

У цій половині Анна Петрівна надовго залишалася сама, бо Микола Миколайович керував маєтком І. І. Білозерського у Борзнянському повіті та виїздив до Чернігова на земські засідання. Писав Анні Петрівні: «Милый друг, Аничка, пишу тебе в собрании... Собрание началось 8-го (січня 1878 р. — Л. С.), до сих пор идет довольно смирно, так как жгучих вопросов еще не было, но приближается время взрывов. Мы составили меньшинство, а потому очень возможны и поражения, и выигрыши. Могу тебя и порадовать личными нашими интересами — получил заказ от П. И. Скоропадского — в всяком случае не менее тысячи рублей, как я и заявил, и получил согласие. Но возможен и более заказ и в более громадных размерах, а именно портрет группы. ...Затем Раковиц мне передал желание Коробки, и я, разумеется, изъявил согласие при цене 500 рублей. Очень может быть, что это состоится, а может быть, и нет. Собрание не будет долее 20 января, как полагаю...».

Повідомлення чоловіка про гроші, що незабаром з'являться в їхньому бюджеті, порадувало Анну Петрівну. Адже господарство, яким займався Микола Миколайович, поки що ніяких прибутків не давало. І лише 1880 р. хуторське господарство почало давати плоди.

Микола Миколайович та Анна Петрівна приймали численних гостей — як родичів, так і партнерів по мистецтву: Григорія М'ясоєдова, Павла Третьякова, Катерину Юнге. У жовтні 1884 р. на хуторі Ге гостював Лев Толстой. Микола Миколайович поділяв толстовство і втілював його у життя Анна Петрівна не схвалювала таких уподобань свого чоловіка, але мирилася з ними. Коли ж Микола Миколайович обрав для себе фах пічника, отримуючи за роботу у селян вишні або шматок хліба, вона, щоб не сперечатися, поїхала до сина Петра у Москву. Він мешкав там із дружиною Катериною Іванівною Забілою (сестрою відомої оперної співачки Надії Забіли) і маленьким сином Миколкою. Художник сумував за дружиною. В листі до Петра просив: «Мать целую. Не позволяйте ей грустить и тосковать. Скажите ей — это

время я приостановил работу, очень утомляюсь, а работать понемногу не могу, не привык».

Звичайно, Анна Петрівна нервувалася за чоловіка, за справи на хуторі, за сина Колю, який тепер жив у батьківській садибі. Микола—молодший також був толстовцем. Він послухався Льва Миколайовича і батька, кинув університет і оселився на хуторі. Одружився із селянкою Гапкою, яка народила йому гарну дівчинку Парасю. Орав, сів, косив, доглядав худобу; маленька донечка не навчалася у школі, а пасла телят; жінка періодично потрапляла до психіатричної лікарні. Анна Петрівна відчувала, що у глибині душі її син хоче зовсім іншого. З нього міг статися гарний художник, але він зламав хід свого життя. Саме тоді художник Ге створив портрет свого старшого сина. На нас дивиться людина із широким лобом, настороженими очима, які чогось шукають. Між іншим, Микола Миколайович написав і портрет Гапки—вродливої дівчини в українському одязі, яка тримає за ріг корову. Чорні брови, яскраві губи та ясні задумливі очі роблять Гапку привабливою і життєрадісною.

Улюблений син Анни Петрівни Петро теж шукав свого місця в житті. Однак з Толстим не зблизився. Вирішив стати архітектором — не вийшло. Потягло в актори — теж фіаско. З Петербурга переїхав до Москви. Служив у якомусь відомстві. Анні Петрівні здавався Петруша нарешті спокійним, врівноваженим і матеріально забезпеченим. А коли син перебрався до Борзни на службу у земській управі, Анна Петрівна повернулася до чоловіка.

Повернення Анни Петрівни надає художнику творчої наснаги, і він швидко завершує роботу над картиною «Что есть истина?» — розмова Понтія Пілата із Христом. У лютому 1890 р. цей шедевр з'явився на Вісімнадцятій пересувній виставці. В листі до сина Петра Анна Петрівна писала, що картина батька в Петербурзі мала великий фурор «и взрыв похвал и ругани», бо на полотні був незвичний образ Христа: замість дебелистого і красивого Христа публіка побачила людину, котру били цілу ніч. Адже для великого прокуратора Іудеї Понтія Пілата Ісус Христос був ворогом. Виявилося, що такий Христос близький багатьом людям. Був він близький і Анні Петрівні. Успіх для художника — то цілюще джерело. Микола Миколайович обмірковує нові сюжети, обговорює їх з дружиною. Вона підтримала його ідею реконструкції майстерні, щоб було верхнє світло. Коли все залишилось позаду, Микола Миколайович намалював кілька

портретів — Льва Миколайовича і Софії Андріївни Толстих, Марії Миколаївни Свет. Звичайно, першим критиком була Анна Петрівна, кохана дружина, добрий янгол.

3 жовтня 1891 р. Микола Ге писав Льву Толстому: «Наша колонія живе тихо по-прежньому. Мы с Анной Петровной перешли на зимнее положение, даже начали протапливать свой дворец, я начал писать картины, новую «Суд над Христом» и «Что есть истина?» — повторение в малом размере для Сибирякова». А через місяць Лев Миколайович одержав сумного листа від свого друга: «...нашей милой доброй Анички нет с нами: она умерла. Мне страшно тяжело, и должно быть будет так до конца моих дней. Каждую минуту, каждое малейшее положение мне говорит, что ее нет. Прожив 35 лет, ни я, ни она наверно не знали, как мы срослись. Последнее время мы так хорошо жили, мы так сблизились, что я даже боялся этого счастья, и теперь я вижу, что меня ждало. ...сердце болит. Тоска мучит и давит».

Анна Петрівна захворіла на запалення легенів з температурою 40°. За два дні вона з усіма попрощалася. Потім попросила чоловіка показати їй картину, над якою він працює. Микола Миколайович повів дружину у майстерню. Анна Петрівна порадила перш за все завершити картину «Что есть истина?», щоб вона не заважала роботі над іншим твором — «Суд над Христом». Художник так і зробив.

Анна Петрівна померла від паралічу серця. Ге поховав дружину у глибині саду, під деревами. Блукаючи по саду, згадував, що в останній рік життя Анна Петрівна була надзвичайно тихою та смиренною, не сміялась над чоловіком, не сердилась на нього, говорила, що коли він працює у майстерні, в домі панують злагода і спокій.

Без Анни Петрівни хутірська садиба втратила затишок. Микола Миколайович зачинявся у своїй майстерні і працював до виснаження. Із синами бачився рідко. Іздив на виставки до Петербурга і повертався задоволений.

1 червня 1894 р. Микола Миколайович повернувся з Ніжина, від сина Петра. Його зустрів Микола-молодший. В кімнаті всі побачили надзвичайно бліде обличчя Миколи Миколайовича. Він сів за стіл, намагався щось сказати, але не зміг. Поки прибув лікар, художник помер. Його поховали поруч із дружиною Анною Петрівною, в саду під деревами.—

Їхній син Петро надіслав з Ніжина телеграму на адресу Л. М. Толстого. Ось як відгукнувся на смерть Ге великий письменник: «Получил ужасно поразившее всех нас известие о смерти моего бесценного друга Н. Н. Ге. Это был очень большой человек, наивный и «детик», как все гениальные люди».

Раніше за всіх це зрозуміла Анна Петрівна. Тому непокоїлася за Миколу Миколайовича, прощала йому його «ідеальне» життя і дуже любила. Кохав її й художник Ге. Він залишив нам портрети лише молодій Анни Петрівни. Щоб пам'ятали її такою, якою він зустрів свою єдину жінку, матір його дітей.

ХОХЛАЦЬКА КОРОЛЕВА

Перші дні нового 1892 року Марія Заньковецька перебувала в Петербурзі. Позаду—Україна, гастролі в Києві, Полтаві, Одесі, Херсоні, інших містах. Поруч Микола Садовський — її чоловік і найкращий партнер. В 1887 р. актриса розірвала церковний шлюб із першим чоловіком. При розлученні Заньковецька взяла провину на себе. За законами царської Росії таке зізнання назавжди позбавляло її права вийти заміж вдруге. Марія Костянтинівна ніколи не могла стати «законною дружиною» Миколи Карповича Садовського, єдиного, кого любила все своє життя.

Красива, талановита пара донесла до російського глядача українське слово, яке, за висловом Садовського, «залунавши в столиці, зворушило все її суспільство». Російський журналіст, видавець, театральний критик і драматург Олексій Суворін в книзі «Хохли и хохлушки» (1907) писав: «Багато петербуржців спочатку дивилися на українську трупу, як на курйоз, як на кумедне явище. Ніде правди діти, я й сам певною мірою належав до таких... Але трупа показала нам таланти, а талант будь-якою мовою прывабливий і гідний поваги, а якщо він великий, то дає справжню і велику насолоду». Олексій Суворін був вражений грою Заньковецької в «Наймичці» І. Карпенка-Карого. То була роль Харитини — наївної української дівчини. Критик вважав, що на російській сцені нічого подібного не було.

Марія Костянтинівна почала бувати в домі Суворіних. З Ганною Іванівною, дружиною Олексія Сергійовича, вони стали подругами. Одного разу Ганна Іванівна Суворіна поскаржилась на одноманітно-втомлююче оточення і попросила Заньковецьку прочитати вголос монолог Луїзи з п'єси Шіллера «Підступність і кохання». В кімнаті нікого не було. Двері завішено порт'єрами. Коли Марія Костянтинівна закінчила монолог, пролунали гучні оплески. Порт'єри розсунулись, і вийшло кілька чоловіків, як виявилось, письменників. Їх запросила дружина Суворіна. Там був Антон Павлович Чехов. Він захоплено дивився на Актрису. Поцілував руки і сказав, що обов'язково напише для неї п'єсу. Чехов

виглядав здоровим, мав широкі плечі, був високий на зріст. Важко було тоді навіть припустити, що він загине від сухот.

Листи Антона Павловича до різних осіб переконують, що знайомство із Заньковецькою справило на нього сильне враження. Але своє справжнє ставлення до Актриса він ховав за жартівливо-насмішкуватими словами. 4 січня 1892 р. Чехов писав з Петербурга до свого приятеля О. І. Смагіна: «Вчера до четырех часов утра я ездил по всяким Аркадиям и наливал себя шампанским; со мной ездила хохлацкая королева Заньковецкая, которую Украина не забудет. Она очень симпатична».

Хвороба, сліди якої Заньковецька не побачила тоді на обличчі Чехова, змусила його за порадами лікарів ще до зустрічі з нею шукати притулок у сільській місцевості, де багато свіжого повітря, якісних продуктів, де можна спокійно писати і бути подалі від друзів, любителів клубних розваг. Антон Павлович розпочав переговори щодо купівлі садиби у Сорочинцях на Полтавщині. На другий день знайомства із Заньковецькою, 4 січня 1892 р., він отримав повідомлення, що садиба (Чехов називав її хутором) вже не продається. Це його засмутило. Марія Костянтинівна заспокоїла, пообіцяла пошукати щось придатне в Чернігівській губернії, де вона народилася. Тут на хуторі Заньки, під уславленим місцем Ніжином, в маєтку Адасовських жили її батьки. Від назви цього хутора Марія Костянтинівна взяла собі сценічне ім'я. Антон Павлович почув захоплюючу розповідь про родинне гніздо, про губернське місто Чернігів, де Актриса здобула освіту в пансіоні Осовської. Саме тут Марія Адасовська одержала перші театральні уроки. А потім в Ніжині виступала в аматорських виставах. З великим успіхом. Так стверджували ніжинці.

Антон Павлович дивився в її глибокі очі, в яких приховувався пустотливий характер, і відчував бажання запропонувати їй щось незвичайне. Вони поїхали кататись з крижаної гірки.

Своєму другові і біографу, українській актрисі Н. М. Богомолець-Лазурській, Заньковецька писала: «Я ніколи не спускалася з гір на санках і не уявляла, як запаморочливо це впливає на новаків. Моїм супутником був Чехов...».

Антон Павлович все повторював, що їй необхідно перейти на російську сцену, аби не замикати талант у вузькі рамки. Знову обіцяв написати п'єсу, де для неї буде роль виключно українською мовою.

В середині січня 1892 р. Чехов у справах виїхав у село Біла Нижегородської губернії. Мабуть, це сталося після того, як Антон Павлович прийшов до Заньковецької і не застав її вдома. Залишив милого листа, який зберігається у Державному музеї театрального мистецтва України. На жаль, всі листи Чехова до Заньковецької не судилося врятувати під час пожежі у Заньках.

Перебуваючи в селі Біла, Чехов не переставав думати про Заньковецьку. В листі до своєї доброї приятельки з Сум Н. М. Линтварьової 18 січня 1892 р. він писав: «Можэтэ себэ представить, я познакомился с хохлацкой королевой Заньковецкой, которую Украина не забудэ. Она тоже хлопочет насчет хутора — хочет, чтоб я купил около нее в Черниговской губернии. Барыня веселая». І знову цей насмішкуватий тон — «барыня веселая», за яким криється чоловіче почуття.

Повернувшись з Нижегородської губернії до Москви, Чехов знову зустрічається із Заньковецькою, яка своєю грою брала у полон і московську публіку. Марія Костянтинівна розповідала Н. М. Богомолець-Лазурській: «Чехов дуже добре ставився до мене, дорожив моїм товариством. Я часто бачилася з ним у Москві, він любив розмовляти зі мною, навідував мене, коли я нудьгувала, говорив, що в мене «красива душа», і ще багато милого, щирого, чеховського».

Про свої відвідини Актриси Антон Павлович розповідав у листах до приятеля О. І. Смагіна. Той відверто вважав, що Чехов закохався. Антон Павлович 26 січня 1892 р. відповідав Смагіну: «Дела насчет хутора идут вяло. Теряемся в неизвестности и падаем духом. У Заньковецкой я давно уже не был и поэтому, милостисдарь, Ваши намеки являются гнусною клеветой, за которую Вы мне ответите. Ведь я ни одним словом не намекал на Ваши отношения к Лешковской? Вы влюблены в Лешковскую, я же между тем бываю у Заньковецкой только как простой знакомый и почитатель таланта. Завтра поеду к ней справиться насчет хутора; она кое с кем переписывается и рекомендует мне Черниговскую губернию, где по ее словам много продажных хуторов и где, кстати сказать, нет рек, а одни только пруды».

Купівля хутора була гідним приводом для зустрічі із Заньковецькою. В грудні 1892 р. вони знову зустрілись у Москві. Чехов намагався розважити Марію Костянтинівну, коли побачив її чудові очі засмученими. Умовив її піти до Омона. Заньковецька згадувала: «Пішли. Тільки-но повиходили шансонетки, почали розводити ручками і підіймати ніж-

ки, мені ще важче стало — я як заплачу... Антон Павлович зовсім розгубився, умовляє мене, а у самого по обличчю сльози течуть. Потім, коли ми вийшли звідти і заспокоїлись, він довго жартував із того, як Заньковецька із Чеховим пішли розважатись до Омона і що з цього вийшло».

Заньковецька виїхала в Україну. Чехов продовжував займатися проблемою купівлі хутора. Він все ще сподівався на допомогу Заньковецької. Але гастролі відбирали багато часу. Актриса говорила: «...наші путі розійшлися; він почав хворіти, йому доводилося жити то в Криму, то за кордоном, і ми більше не зустрічалися. ...Дивовижної чистоти душевної була людина!».

А Чехов перебував не тільки за кордоном. Він жив у Сумах, у своєї доброї приятельки Н. М. Лінтварьової. Кожного дня, спостерігаючи за побутом українців, що його оточували, ловив себе на тому, що всі жінки нагадують йому Заньковецьку.

Хутір він все-таки придбав під Москвою. Меліхово нині відоме кожному, хто любить і вшановує Чехова. Антон Павлович не сподівався прожити тут все життя. В листі до Н. М. Лінтварьової із Меліхово Чехов писав: «По ночам у нас кричат сови, предвещая скорую продажу нашего имения с аукциона. Купил я имение на таких условиях, что аукцион сей есть отнюдь не плод моей мнительности. Когда же он, т. е. аукцион, состоится, то я перееду на жительство в Нежин, где куплю себе дом и буду солить огурчики».

Але аукціон так і не відбувся. В тому ж листі до Н. М. Лінтварьової Антон Павлович з гіркотою зізнавався: «Знаєте, я чуть было не купил имение в Черниговской губернии недалеко от Бахмача. Заньковецкая сватала. Если бы не купил на севере, то наверное купил бы около Заньковецкой».

Доля розвела їх. Однак Чехов слідкував за творчим життям Марії Костянтинівни. Радів з її успіхів, засмучувався з її невдач.

18 грудня 1893 р. в листі до О. С. Суворіна Антон Павлович писав: «Вчера в глупейшей пьесе видел Заньковецкую. И жаль было, и стыдно». Чехов побачив Марію Костянтинівну в драмі М. Старицького «Ніч під Івана Купала». Постановку здійснила українська трупа М. Садовського в московському театрі братів Парадіз.

Антон Павлович так і залишився переконаним в тому, що Заньковецька — страшена сила. Тільки вона не на своєму місці.

МУЗА ХУДОЖНИКА ВРУБЕЛЯ

2 січня 1896 р. Надія Іванівна Забіла виступала на сцені Панаївського театру в Петербурзі. Того дня давали оперну виставу Хумпердника «Гензель і Грегель». Надія Іванівна виконувала партію Грегель. Її чарівний голос викликав печувану тут бурю овацій. Її почув художник-оформлювач Михайло Врубель. Надія Іванівна згадувала: «Я была поражена и даже несколько шокирована тем, что какой-то господин подбежал ко мне и, целуя мою руку, воскликнул: «Прелестный голос!». Стоявшая тут Т. С. Любатович поспешила мне представить: «Наш художник Михаил Александрович Врубель» и в сторону мне сказала: «Человек очень экспансивный, но вполне порядочный». Так чувствителен к звуку голоса Михаил Александрович был всегда. Он тогда еле мог разглядеть меня — на сцене было темно; но звук голоса ему понравился». А коли при світлі дня побачив гарненьке личко співачки, зрозумів: то — його доля.

Михайло Врубель був людиною музичною і поетичною, справнім романтиком. Російський художник Костянтин Коровін розповідав: «Глядя на Врубеля, на его светлые волосы, желтоватые глаза, на его сдержанную скромность, я почему-то подумал: это Моцарт».

Ввечері після прем'єри опери «Гензель и Гретель» Надія Іванівна привезла Врубеля в дім своєї сестри Катерини Іванівни Ге, де вона тоді мешкала. Михайла Олександровича зустріли гостинно, з розумінням настрою Надії, яка в ту мить виглядала надзвичайно красивою.

Сестри Надя і Катя походили із старовинного чернігівського роду Забіл. Український поет Віктор Миколайович Забіла, той, що народився на хуторі Забілівщина під Борзною, доводився двоюрідним братом діда Наді і Каті — Петра Івановича Забіли. Його портрет залишив нам чудовий художник Микола Ге. У Петра Івановича Забіли був старший син Іван Петрович — державний службовець, батько Надійки і Катюші. Пізніше він стане прототипом відомого панно Врубеля «Богатир». Молодший син Пармен Петрович — відомий український скульптор, автор пам'ятника Гоголю у Ніжині.

Коли Пармен Забіла здобував освіту в Петербурзі, йому матеріально допомагала старша сестра Ганна. Сталося так, що в Петербурзі Пармен Петрович зустрів свого товариша по Київській гімназії, студента Університету Миколу Ге. Жити почали разом, вчитись малюванню також. Одного разу Пармен Забіла запросив приятеля на оперну виставу і познайомив його із сестрою Ганною.

Восени 1856 р. Микола Ге і Ганна Забіла побралися. В 1876 р. придбали хутір Плиски Борзнянського району, де жили постійно. Разом з ними мешкали брат художника Григорій Миколайович, син Григорій (він став актором Александринського театру у Петербурзі), дочка Зоя (народоволка, ховала Віру Фігнер, за що потрапила за ґрати, батько визволив), Іван Миколайович — брат художника (хотів стати режисером, драматургом — пусте), Петро — молодший син художника, майбутній мистецтвознавець.

В Плисках часто гостює сім'я Івана Петровича Забіли. Старша його дочка, Катерина, вчилася в Київському музичному училищі. Вона і стала дружиною Петра Миколайовича Ге. Саме до них Надія Забіла привела Михайла Врубеля, коли з ним познайомилася. А в той час Надійка теж приїздила в Плиски на канікули з Київського інституту шляхетних дівиць, а пізніше — з Петербурзької консерваторії. Був тут і початкуючий композитор Борис Карлович Яновський. Надія Іванівна познайомилася з ним у Плисках 1892 р. Він став її акомпаніатором.

В Київському інституті шляхетних дівиць, тут вона вчилася з 1878 по 1883 рр., Надійка Забіла багато читала, опанувала гру на фортепіано, співала в хорі, виконувла солоспіви. Відвідувала концерти піаніста Антона Рубінштейна і композитора Миколи Лисенка. Інститут закінчила із срібною медаллю.

Надія Забіла володіла високою колоратурною технікою, чудовим природним слухом. Вона була дуже короткозора і фактично не бачила диригента, але це не лише не заважало їй вступати вчасно, але і голос її повністю зливався з оркестром. Так було під час навчання в Петербурзькій консерваторії, яку закінчила 1891 р., так було все життя. Справжньою школою для Надії Іванівни стала робота в театрах Києва, Тифліса, Петербурга, Харкова в 1893—1896 рр. Вона співала в операх Гуно, Вагнера, Бізе, Чайковського, Рубінштейна, Верді, Направника, Римського-Корсакова. В пресі — лише схвальні відгуки про її творчість. Партії Маргарити, Тетяни,

Ельзи, Людмили, Марії, Шемаханської Цариці — шедеври російського оперного мистецтва.

Але повернемось до того дня, коли доля звела Врубеля і Забілу. Наступного ранку Михайло Олександрович чекав Надію Іванівну у вітальні, щоб супроводжувати її на репетицію і всюди. Посміхаючись, повторював: «Все певицы поют как птицы, а Надя поет как человек».

Надія Забіла змінила весь склад життя художника. Навіть манеру одягатись. До зустрічі з нею зовсім не звертав уваги на власний туалет. Носив капелюха не першої молодості, в'язані чорні рукавички, дуже просте драпове пальто, якусь особливу робочу курточку. Хоча в юності любив модно одягатись.

Батько його, військовий юрист, Олександр Михайлович Врубель, особливо боляче переживав кепські справи свого молодшого сина. Йому здавалось, що Михайло не здатний серйозно працювати, заробленими грошима не може розпорядитись, хоча це значні кошти. «У него всего одна мельхиоровая чайная ложечка, — бідкався батько, — и один сюртук, сшитый бог весть когда... и пришедший в крайне грязный, неприличный вид. ...Тем не менее Миша бодрится и говорит, что материально он не бедствует...». Хвилювала батька і незібраність сина. Погоджувався з іншими, що «у Миши таланту бездна, но воли-решимости закончить картины — на алтын, и в этом вся беда».

Тому рішення Михайла одружитись зустрів схвально. Як-не-як, чоловікові — сорок років. Радів, що на спільне життя з ним погодилась чарівна мадемуазель Забіла.

Весілля відбулось у Женеві (Швейцарія) 28 липня 1896 р. Там на гастрольях перебувала наречена в складі трупи Російської Приватної опери Савви Мамонтова, а наречений — як художник. Весільною подорожжю для них стали гастролі у Харкові. В ті дні Олександр Михайлович Врубель писав своїй дочці Ганні, що отримав «умменькое письмо от Надежды Ивановны». А про сина: «Он, по-видимому, доволен своей Наденькой и ее артистической деятельностью. Находит, что харьковская публика недостаточно еще оценила ее, но, без всякого сомнения, Надя образует вкус публики и она будет восторгаться...». І далі: «Я читал рецензии «Южного края» (харьковская газета) об исполнении Надеи роли Татьяны и Тамары. Хвалят верхние ноты и игру». У листопаді 1896 р. радіє в листі до дочки Ганни: «С Мишенькой и Наденькой изредка переписываемся, она достойна большого

уваження за її любовь к труду, я часто її ставлю в пример Лиле и нахожу, что Миша очень счастлив, что женился на ней...».

Михайло Олександрович дійсно був щасливий від тієї гармонії, яка єднала його з дружиною. Надії Іванівні з ним було надійно. Вона вірила в його компетентність стосовно музики. Михайло Олександрович приходив із дружиною в театр, одягав її з ніг до голови. Потім оглядав, оцінював і коли відчував, що все гаразд, поспішав зайняти своє місце у партері. Непокійся, доки на сцені не з'являлася Забіла. Заспокоювався і жадібно слідкував за грою і співом своєї дружини. Він її обожнював.

З весни 1896 р. всі роботи художника надихала Забіла. Її талант. Жінка на картині «Муза», яку тоді написав Врубель, рисами обличчя дуже нагадувала його кохану дружину. З того часу Врубель працює за законами музичної драматургії.

Коли випала нагода, подружжя Врубелів прибуло на хутір Плиски під Борзною. Упродовж майже шести років вони кожного літа гостювали тут. Михайло Олександрович багато малював у майстерні Миколи Ге, яку йому люб'язно надав Петро Ге. Дружина часто позувала Врубелю. На хуторі Плиски художник написав декілька значних творів. Це — панно «Утро», «Вечер», картини «Сирень», «К ночі», «Царевна-Лебедь», портрет дружини. Почав писати картини «Богатырь» і «Демон поверженный».

В 1901 році Надія Іванівна народила хлопчика. Дали йому ім'я Савва. То була гарненька, білява, блакитноока дитинка, але із заячою губкою. Це настільки приголомшило Врубеля, що він заглибився в себе і кинувся завершувати «Демона». Всі помічають депресивний настрій Михайла Олександровича. Малювання сина покращує його самопочуття. Хлопчик раптово помер, не доживши до двох років. Це сталося 1903 р. Причина — звичайна простуда.

Михайло Врубель тяжко захворів. З 1904 по 1910 рр. він лікується в психіатричних клініках професора Сербського у Петербурзі, Усольцева та Барі у Москві. Надія Іванівна не завжди з ним, і тоді вони листуються. А коли вони разом, художник малює портрет дружини «На фоне березок». Це — його мрія про неї. Надії Іванівні — 37 років. А на портреті вона здається ніжною, тендітною та юною.

Коли чоловіку знову погано, Надія Іванівна втрачає голос. Їй здається, що вона більше ніколи не заспіває. У хвилини просвітління художник у розпачі. Він картає себе за якісь гріхи. В листах звертається до дружини на «ви»: «Позвольте, уважаемая Надежда Ивановна, перед предстоящей нам разлукой от всего сердца благодарить за ту ласку, которую я видел от Вас. Вы знаете, какой приговор должен состояться надо мной, с содроганием смотрю в свое будущее». Надія Іванівна заспокоює чоловіка. Розповідає про репетиції опер «Царська наречена» і «Снігуронька» М. А. Римського-Корсакова, описує костюми, в яких буде співати. Щоб збудити його апетит, описує смачні страви, якими її пригощали знайомі. Адже Михайло Олександрович зовсім перестав вживати їжу. Лікарі поставили діагноз: атрофія апетиту. Врубель пояснював, що то вимоги численних голосів. Надія Іванівна переконувала чоловіка не слухати тих голосів, а добре їсти. Інакше не матиме сил для малювання. І це в той час, коли його роботи високо цінуються. Їх фотографують для альбомів і журналів.

В московській клініці Усольцева Михайло Олександрович написав портрет поета Валерія Брюсова і заробив непогані гроші. Тоді ж йому присвоєно звання академіка Академії художеств. Надія Іванівна щаслива. Успіхи чоловіка надихають її на виступи в концертах. Здебільшого благодійного характеру. В листі до Михайла Олександровича писала: «Саша Жуковский меня лет десять не слышал и был ужасно восхищен моим голосом, все повторял: «Какой хороший голос», правда, я была в голосе». Художник їй відповідав: «Милая Надя. Я и сам не меньше других восхищался твоим голосом, когда ты пела у нас. ...Все было бы благополучно, но меня с утра до вечера и все ночи замучили голоса. Мне будет приятнее жить в Петербурге: тогда я чаще буду тебя слышать, твое исполнение и музыкальность».

Водночас Надія Іванівна вела листування з дружиною професора Усольцева Вірою Олександрівною. Вона писала: «Бред слишком владеет им. ...любовь к Вам—проходит красной нитью через все его разговоры. И самые нелепые поступки опять-таки сводятся к мысли устроить Вам туалет. Так он объяснил мне, что пальто и брюки (Врубель розірвав їх на клаптики — Л. С.) пригодятся Вам, если вставит в прорехи разноцветные куски материи».

Коли жахливі напади божевілля на деякий час залишили Врубеля, лікарі дозволили йому переїхати до дружини в Пе-

тербург. Тут Михайло Олександрович працює над портретом Надії Іванівни «После концерта» і костюмами для оперних вистав «Іоланта» та «Снігуронька».

Та сталося нове лихо. Художник остаточно втратив зір. Неймовірно тяжкі дні і місяці він доживав у клініці Барі. Поступово виснажувалась і нервова система Надії Іванівни.

14 квітня 1910 р. Михайло Олександрович Врубель помер.

Після його смерті Забіла робила можливе і неможливе, аби вшанувати пам'ять художника. Вона звернулась з проханням до відомого композитора Михайла Гнесина написати музичний твір, присвячений Врубелю. Через короткий час музикант повідомив, що майже написав п'єсу за назвою «Врубель» для оркестру із солоспівом на слова Брюсова, розрахованим на голос Надії Іванівни.

11 листопада 1910 р. відбувся сенсаційний концерт, присвячений пам'яті Михайла Врубеля. Надія Іванівна чудово співала. Про справжнє свято для любителів гарної музики захоплено розповів журнал «Рампа и жизнь».

Михайло Гнесин переконав співачку взяти участь у гастрольному турне. Вона погодилась тому, на думку музиканта, що «ценила меня как композитора, и в своем репертуаре утвердила первые же мои сочинения, признавая их внутреннюю связь с миром ее и Врубеля».

Блискучі концерти в Ростові, Москві, Катеринодарі. Надія Іванівна мала вигляд привабливої жінки, співала натхненно. І ніхто не здогадувався, що привабливість та йшла від хвороби. Таке інколи буває із хворими на туберкульоз.

14 квітня 1913 р., в річницю смерті чоловіка, Надія Іванівна повернулася з Катеринодари і поквапилася на кладовище. Одягнулась легко, бо тільки що приїхала з півдня. А тим часом погода зіпсувалася: полив дощ, потім — сніг. Співачка трохи застудилася, але швидко одужала і розпочала приготування до подорожі у Лондон. Там передбачався її сольний концерт.

Того липневого дня 1913 року вона співала особливо гарно романси Римського-Корсакова. Прийшла додому збуджена, щаслива, із великим букетом квітів. Ганна Олександрівна, сестра чоловіка, яка упродовж десяти років завжди була поруч із співачкою, обняла її, поцілувала. А опівночі після півгодинного нападу Забіла Надія Іванівна померла. Було їй сорок п'ять років.

Ганна Олександрівна Врубель в листі до Михайла Гнесина писала: «Пустота и тоска невероятная! Жизнь с этой прекрасной, столь полной содержания и высокого строя душой была ярким золотым лучом в моей жизни, который угас безвозвратно. Как грустно, что продолжаю жить!».

Всі три роки, що Надія Іванівна Забіла прожила без чоловіка, вона витратила на популяризацію творчості Михайла Врубеля засобом музики. В ті роки, коли до визнання творчості художника було ще далеко, ця діяльність співачки є справжнім подвигом. Лише завдяки їй сучасники поступово відчули своєрідну чарівність врубелівського стилю.

ЯКЩО ДЕМОН ЦІЛУЄ ЯНГОЛА...

О, Париж! Свято, котре завжди з тобою. Навіть, коли все погано: старість, самотність, невиліковна хвороба. Доки носять ноги, можна блукати паризькими вулицями і згадувати, згадувати, згадувати...

Тут колись стояло кафе «Ротонда», де збиралися художники, поети, музиканти. Він привів її сюди і познайомив з друзями. По їхніх очах зрозуміла, що вона їм сподобалась.

А в цьому напівтемному під'їзді він так пристрасно її цілував, що несподівано з'явилась консьержка і обірвала все на півслові. Нарешті, цей будинок, де він любив її багато днів і ночей, забувши про роботу, друзів, про все на світі. Поки не настав той жахливий день...

Ні, ні, до того дня було безліч щасливих днів. Краще згадувати про них.

Нестерпний біль змушує її прискорити кроки в напрямку дому, де вона займала скромне помешкання. Вітається сусідка: «Добрий вечір, мадам Пікассо». Вона з останніх сил відповідає.

Нарешті рука торкається ліків. Десь тут склянка з водою. Ось і вона. Мадам Пікассо швидко ковтає таблетку і повільно лягає у ліжко. Її погляд зупиняється на портреті, що вісить на протилежній стіні. На ньому — гарна жінка. У неї миле личко, красива зачіска, що їй пасує. Ноги пікантно вигнуті. Руки дуже виразні. Так, це вона — Ольга Хохлова, колишня ніжинська дівчинка, колишня балерина трупи Сергія Дятілева, колишня дружина великого Пабло Пікассо.

Боже мій! Як давно це було, в іншому, чудовому житті, коли все вважалося казковим. Ольга Степанівна поступово пригадує батька, полковника царської армії, милу матусю, брата Володю, їхній будиночок у Ніжині, де вона народилася. Намагається надати споминам якусь логічність, але їй це не вдається. Суцільні уривки. Буяє бузок. Ніжин потопав в бузку. Чудо неймовірне. Великі пахучі яблука. Ярмарок. Коні. Селяни. Парк. Духовий оркестр. Аматорські концерти,

де гарно співають і танцюють. Вся ніжинська інтелігенція наче збожеволіла: всі грають в аматорських виставах. І стільки музики. Дівчинці подобалось, коли мама сідала за фортепіано. Лунали вальси Шопена, і маленька Оленька так гарно танцювала, що подивитись на неї приходили служниці. Дівчинка піднімала до танцю батька, і вони кружляли, кружляли...

Гімназичні вечори. Увага з боку хлопчиків. Дорослі говорили, що Оля Хохлова не красуня, проте жіночості, якогось особливого шарму їй не займати. Вона дуже пластична, і бути дівчинці артисткою. Оля і сама розуміла, що сцена — то її доля. Вона мріяла стати балериною. Але в Ніжині навчитися балетному мистецтву було неможливо, і батьки повезли Ольгу до Петербурга, аби вона вступила до імператорського хореографічного училища. Їй поталанило, стала ученицею найпрестижнішої балетної школи.

Ольга Хохлова вважалася перспективною балериною. Після закінчення училища її запросили на сцену Мариїнського театру в Петербурзі, де юну балерину побачив Сергій Дягілев — людина напрочуд оригінальна і талановита. Він заснував групу «Світ мистецтва» й однойменний журнал, на сторінках якого пропагував принцип декадентського мистецтва. Завдяки Сергієві Павловичу європейська публіка була добре обізнана з кращими творами російських художників. Щорічно Дягілев влаштовував для талановитих артистів так звані «Російські сезони за кордоном». В Парижі, Берліні, Монте-Карло, Венеції виступали відомі музиканти і співаки, солісти балету Мариїнського і Великого театрів.

В 1911 році народилася трупа «Російський балет Сергія Дягілева», до якої було запрошено і Ольгу Хохлову. Вона танцювала сольні партії в «Жизелі», інших виставах. Досягла майстерності, але не більше. Тільки настирливість Ольги змушувала Сергія Павловича не позбавляти її цих ролей. Хоча він відчував, що Хохлові ніколи не набути артистичності й одухотвореності. У неї не було того таланту, про який кажуть: від Бога. Розуміла це і сама Ольга...

Вона проковтнула сльозинку і зітхнула. Так, тоді вона пережила старшне горе. Перше в житті.

Але залишати Дягілева вона не хотіла. Тоді б довелося їхати до батьків, у Ніжин. Нічого привабливого. Провінція. Після коротких роздумів погодилась танцювати в кордебалеті.

Настав 1917 рік, який змінив все її життя. З балетною трупією Дягілева Ольга Хохлова опинилася в Римі. Тоді вся Європа тільки і говорила що про Росію, де сталася революція. На росіян дивилися, як на екзотичних істот. Особливо до них придивлявся Пабло Пікассо, якого Дягілев запросив оформити кілька вистав. Він був відомий тоді як живописець, графік, монументаліст, театральний художник. Іспанець за походженням, Пабло Пікассо постійно мешкав у Парижі. Але художню освіту здобув в Барселоні і Мадриді.

Кубіст і сюрреаліст Пікассо, котрий з чудової жіночої істоти, за висловом його сучасників, робив на полотні щось жахливе, обожнював жінок у житті. Окрема деталь на жіночому обличчі, яка здалась художнику най-най, здатна була привести його в таке захоплення, що він із володарки цієї деталі робив богиню і закохувався до bestiami.

Пабло Пікассо приваблював жінок вогняним блиском чорних, як маслини, очей, іспанським темпераментом і сексуальним магнетизмом. «Я не зустрічав жодної жінки, — говорив Пікассо, — яка залишилась до мене байдужою, більше того — не підкорялася б моїй волі і моїм бажанням».

Кожна жінка, котра входила в життя художника, обов'язково впливала на його твори — хотіла вона того чи не хотіла. Пікассо говорив: «Коли я кохаю жінку, кохання руйнує все, особливо мій живопис». І то не було перебільшенням. Коли художник зійшовся із пралею Фернандою Олів'єр, його ніхто не знав. Вони оселились на Монмартрі. Ніжна Фернанда стала героїнею багатьох творів Пікассо. Хоча до зустрічі з нею Пабло малював виключно гітаристів і знедолених старих. Так було доти, доки художник не кинув дівицю Олів'єр і не покохав Єву Гуель, з якою прожив кілька років у маленькому помешканні на Монпарнасі. Це вона зробила його кубістом. Єва померла 1915 року від туберкульозу.

Порожнеча, випадкові зв'язки із жінками, відсутність справжніх ідей. І раптом — пропозиція Дягілева, яку прийняв із вдячністю. Приїхав у Рим. На одній із репетицій кордебалету побачив Ольгу Хохлову і... Чим вона його привабילה? Красуня? Ні. Неабиякий талант? Бог не дав. Тоді що? І сам Пікассо не розумів цього. Коли пізніше намалював її портрет, Ольга мала вигляд жінки набагато гарнішої, аніж була насправді.

Він палко закохався. Ольга відчувала це, але ніякого приводу для зближення не давала. Така її поведінка ще більше розпалювала Пабло. Він страждав щиро, і Ольга не витри-

мала. Коли дивилась у безодню чорних очей Пікассо, відчувала, що стала його полонянкою.

Художник сказав друзям, що має намір одружитися. Його вважали Дон Жуаном, і ці слова сприйняли за жарт. Поль Елюар, поет і приятель Пікассо, переконував його, що шлюб художника з балериною не може бути міцним. Мати Пабло переконувала Ольгу залишити її сина назавжди. Адже жодна жінка ніколи не була з ним щасливою. А Пікассо запевняв, що любить росіянок, бо вони так нагадують іспанських жінок. Ольга відповіла взаємністю, не відчуваючи того, що її обранець володів руйнівною силою, яка спопелить всю її суть. Недарма ж називав себе чортом.

Пабло Пікассо було тоді тридцять шість років, але виглядав значно молодшим. Ользі — двадцять шість. Їхні по статі привертали до себе увагу. Занадто живі, пронизливі, неймовірно чорні очі, чорне волосся, невеликі, майже жіночі руки — то портрет художника за Іллею Еренбургом. Ольга — струнка, тендітна, висока дівчина, із смаком одягнена, мала гарний вигляд поруч із Пікассо.

Інколи він бував занадто мовчазний і сумний або занадто веселий. Тоді Пабло жартував над друзями без міри. В такі хвилини неспокій опановував його еством з тим, щоб пізніше відбитися в картинах художника.

Нарешті настав той день, коли Пабло Пікассо і Ольга Хохлова оголосили про свій серйозний намір одружитися. Наречена наполягала повернутися до Парижа. Вони оселилися у Монружі, передмісті французької столиці. Пікассо мріє про спокійне подружнє життя. Йому набридли пригоди коханця. Наміри художника настільки серйозні, що у шлюбний контракт за його пропозицією внесено статтю про загальне майно. У випадку розлучення все ділитиметься порівну. Навіть картини. Скільки разів потому Пікассо жалкував про цей свій жест.

12 липня 1918 року Ольга Хохлова стала першою офіційною дружиною Пабло Пікассо. Вони зареєстрували свій шлюб у мерії та повінчалися у російській православній церкві. На шлюбній церемонії були присутні друзі Пабло — художник Матісс, поети Елюар, Аполлінер, Жакоб, мати Ольги, яка все запитувала Сергія Дягілева — чи буде добре її дитині з таким чоловіком.

Молодята оселилися в центрі Парижа. Все було відмінно. Пікассо багато малював. Дружина позувала йому. То

був реалістичний період творчості Пабло Пікассо. Бо Ольга Степанівна не сприймала кубістичні і сюрреалістичні твори свого чоловіка. Переконала його працювати в іншій манері. Він написав традиційний портрет дружини, який значно відрізнявся від оригіналу. То була не перша і не остання суперечність у творчості Пікассо.

Пабло і Ольга — всюди разом. Восени 1918 року в складі «Російського балету Сергія Дягілева» виїхали до Лондона. Ольга танцювала в кордебалеті, Пабло оформлював виставу «Трикорн». Кожного дня справжній успіх всієї трупі. Вночі — ресторани, клуби, відвідини знаменитих родин. Ользі подобається світське життя, бути мадам Пікассо. Її одяг коштує великих грошей. Витрачає значні кошти, аби перетворити свого чоловіка на справжнього денді. Одягла його в смокінг і котелок.

Коли повернулися додому, Ольга зробила Пабло прикрасою багатьох паризьких салонів. Він цілими тижнями не зустрічався із давніми друзями-художниками. Та одного ясного дня Пікассо так вибухнув, що Ольга вперше по-справжньому перелякалася чоловікового гніву. Кричав, що він не іграшка салонна. Світське життя краде у нього години для творчості. А вона — повна дурепа, якщо не розуміє цього. Пабло зачинявся у майстерні. Дружина не спілкувалася з ним довгими днями.

Ольга із жахом відчула, що втрачає любов Пабло, втрачає його самого. Її мати мала рацію, коли говорила, що художник такого масштабу, розбещений жінками, не здатний бути гарним чоловіком.

В лютому 1921 року народився син Поль. Молода мати сповнена надії, що хлопчик викличе нову хвилю любові до неї з боку чоловіка. Проте, то були марні сподівання. Пелюшки, хвороби дитини, хвилювання Ольги за здоров'я сина настільки дратували Пікассо, що він тікав з дому. Поступово Ольга Степанівна перетворилася на сварливу дружину. Йї ввижається, як чоловік проводить час у товаристві легковажних жінок. Хоча то було не так. Сцени ревнощів ставали нестерпними. Він намагався переконати, що йому необхідно багато працювати, інакше родині не протриматись. Коли друзі говорили Ользі, що треба довіряти своєму чоловікові, вона влаштувала неймовірні інтриги, внаслідок чого Пікассо пересварився із усіма, кого знав і любив багато років до появи в його житті Ольги.

І тоді Пікассо сказав собі: його шлюб — величезна помилка, а творчість — головне. На якусь мить йому стало мляло від думки, що він зненавидів не лише Ольгу, але й

маленького Поля. Ненависть до дружини — в його картинах. В серії про кориду змалював її у вигляді коня, старої мегери. Друзям пояснював: «Ольга завжди багато від мене вимагала. Вона ніколи не розуміла мене, хотіла підкорити собі, тому роки, проведені з нею — найгірші в моєму житті». Правду кажуть: від любові до ненависті — один крок. Куди ж поділась та богиня, якою для Пікассо була Ольга Хохлова? Вона змарніла, почувала себе погано — то була страшенна нервова депресія.

Вони вирішили розлучитися. Але на заваді став той сумнозвісний шлюбний контракт. Ольга і Пабло продовжували жити в одному домі, залишаючись у шлюбі.

В січні 1927 року Пікассо привів сюди сімнадцятирічну красунечку Марі-Терез Вольтер. Кожного ранку Ольга ловила її погляд, сповнений вищості. Це було настільки образливо, що вона не знаходила собі місця. Рятував Ольгу маленький Поль, частка Пабло Пікассо, якого вона продовжувала дивним чином палко кохати. Так вони втрьох співіснували, доки 1935 р. Марі-Терез не народила дочку Майю. Ольга не витримала щасливого обличчя Пабло і разом із сином залишила будинок Пікассо. На суді їхнє майно поділили, але юридично художник залишався чоловіком Ольги Хохлової.

Кілька років вона не бачила свого чоловіка. З'явилась для Ольги деяка надія після того, як у Париж увійшли гітлерівські війська. Пікассо жив самотньо. Марі-Терез Вольтер з дочкою Майєю залишила його сама. Вона йому набридла. Та й їй не посміхалося бути вічною коханкою з дитиною на руках.

Пабло Пікассо почав відвідувати Ольгу. Їм було про що поговорити. Їхній син Поль мешкав у Швейцарії. Не хотів помирати на війні. Інколи надсилав листи, і вони вдвох читали їх, згадували сина маленьким і говорили, говорили, говорили...

Все зруйнувалось водночас, коли 1943 року Пабло Пікассо познайомився із Франсуазою Жило. Йй був двадцять один рік. Йому — шістдесят два. Художник привів дівчину в той самий дім, де промайнуло кілька щасливих літ із Ольгою Хохловою.

В розпачі вона писала Пікассо розгнівані листи, не отримуючи на них відповіді. Ольга Степанівна з'являлася в домі художника, і ревності їй не знали меж: вона ображала,

лупцювала Франсуазу Жило. Молода жінка зносила все терпляче. Вона жаліла Ольгу, бо знала, як та кохає Пабло Пікассо і яка самотня.

Після війни син Поль повернувся до матері, одружився. Стосунки з батьком так і не склалися. Знайти роботу Поль не зміг. Жив з дружиною по-жебращьки. А коли народився син, змушений був просити у батька допомоги. Хоча ті гроші пекли долоні, Поль їх брав. Дивне співпадіння: Пабло Пікассо в 1949 р. водночас став дідом і батьком. Франсуаза Жило народила йому дочку Палому. Незабаром художник і з ними розпрашався назавжди. Жив сам.

...Було три години ночі, коли Ольга Степанівна знову відчула нестерпний біль. Дотяглась до телефонної слухавки і викликала «швидку». Вранці прийшов син Поль. Допоміг вмитися і переодягнутись. Нагодував. Дав снодійного. Коли вона заснула, пішов.

Так, забута всіма, знаходячись на межі божевілля від нелюдських страждань, помирала від раку в своєму скромному паризькому помешканні Муза Пабло Пікассо — балерина Ольга Хохлова.

11 лютого 1955 р. Ольга Степанівна залишила назавжди цей світ. Їй було шістьдесят три роки. На поховання Пікассо не прийшов. Пояснивав: «Кожного разу, міняючи жінку, я спляю ту, що була до неї».

В Парижі, в одному з престижних кварталів, мешкає онука Ольги Степанівни Марина Пікассо. На видному місці в її будинку висить портрет молодої бабусі Ольги. Його написав дід Марини — Пабло Пікасо, закоханий тоді в свою дружину. Журналістам дає інтерв'ю, сидячи на дивані під цим портретом. Марині хочеться, щоб вони побачили схожість між ними.

Коли Марина говорить про російську бабусю Ольгу, вона і гадки не має, що та народилася в далекому українському містечку Ніжині. Не встигла Ольга Степанівна розповісти про себе Маринці. Померла, коли дівчинці було п'ять років. Правда, існують листи Ольги Хохлової до Пабло Пікассо. Їх понад сто, і зберігаються вони у паризькому музеї художника. Але доступ до них заборонений.

Які ще таємниці зберігають ці листи...

ЖІНКА ІЗ СМАРАГДОВИМИ ОЧИМА

Дивовижно, але словосполучення Гіппіус-Мережковський довгі десятиріччя сприймалося як прізвище однієї людини. Ним визначалося таке погане явище, як декаданс і символізм в літературі. Це словосполучення стало образом літераторів-емігрантів, котрі негативно поставилися до революційних зрушень в Росії. І раптом з'ясувалось, що Гіппіус — то прізвище талановитої поетеси на ім'я Зінаїда Миколаївна. А Мережковський — то її чоловік, не менш талановитий прозаїк і поет, на ім'я Дмитро Сергійович.

Дмитро Сергійович Мережковський народився 2 серпня 1865 р. у Петербурзі. Батько письменника упродовж епохи Олександра II обіймав посаду столоначальника у придворній конторі. Прадід Мережковського був військовим старшиною в місті Глухові. Коли імператором став Павло I, дід Дмитра Сергійовича приїхав до Петербурга на службу в Ізмайловському полку. В «Автобиографической заметке» письменник припускав: «Тогда-то, вероятно, и переменял он свою малороссийскую фамилию Мережки на русскую — Мережковский».

Зінаїда Миколаївна Гіппіус на чотири роки молодша за Мережковського. Народилася 20 листопада 1869 р. в місті Бельово Тульської губернії. Батько поетеси служив у судовому відомстві. Походження мав німецьке. Працював у Тулі і Харкові. Миколі Гіппіусу не виповнилося й тридцяти, коли його призначили товаришем обер-прокурора Сенату. Родина переїхала до Петербурга. Підступний туберкульоз, на який хворів батько поетеси, змусив знову кидати насиджене місце. Лікарі порадили Південь, і Гіппіуси прибули до Ніжина, де батько родини отримав посаду голови Ніжинського суду. Це сталося наприкінці сімдесятих років XIX ст. А в 1880 р. у Зіни Гіппіус народилася ще одна сестричка Наталя — майбутній скульптор, ім'я якої можна знайти в сучасних енциклопедичних виданнях.

Жіночої гімназії в Ніжині не було. Батько наполіг, аби Зіна здобула освіту у Київському Інституті шляхетних дівчат.

Проте дівчинка так була прив'язана до батька, що не змогла перенести розлуки з ним і захворіла. Зіну поклали до інститутської лікарні. Майбутню поетесу називали тут, за її спогадами, «маленький человек с большим горем». Батька вдалося перекопати, і Зіна повернулася додому. І всі були щасливі. «Дома — в Нежине — первый период моего домашнего воспитания». Куча учителів из Гоголевского института. — Згадувала Зінаїда Миколаївна. — Помню одного, русского языка, которого я любила и спрашивала: «А вы знаете еще другую маленькую девочку, которая умела бы так писать, — без одной ошибки?». Гоголя я уже знала, отец был его поклонником и даже устроил два любительских спектакля (играли его сослуживцы), чтобы в городском сквере этого городишки был поставлен бюст Гоголю. Он и был поставлен. Театра там, конечно, не было, играли в зале Гоголевского института, а репетиции все происходили у нас». Из слів поетеси можна припустити, що Микола Гіппіус встиг взяти участь у відкритті в Ніжині пам'ятника Гоголю роботи скульптора Пармена Забіли. Це сталося у вересні 1881 року. А незабаром батько Зінаїди Миколаївни помер. Це була страшна трагедія для родини. Тіло Миколи Гіппіуса, як хотіла його дружина, перевезли до Москви і там поховали. З того часу сім'я Гіппіус мешкає у цьому місті. Зіна відвідує класичну гімназію, доки не захворіла на сухоти. Навчалася вдома. Уроки їй давав дядько, брат матері, і знайомі студенти Московського університету. Хворобливими зростали і маленькі сестрички поетеси. У них також страждали легені і дихальні шляхи. За порадою лікарів і підтримкою родичів мати вивезла дітей на Кавказ, в місто Боржомі. Тоді було літо 1888 року.

В цей час Дмитро Мережковський, якому виповнилося двадцять три роки, який захистив кандидатську дисертацію і видав першу свою поетичну збірку, мандрував з приятелем Військово-Грузинською дорогою і випадково потрапив до Боржомі. Зупинився Дмитро Сергійович у начальника поштової контори латиша Якобсона, доброго знайомого родини Гіппіус. Знайомство відбулося на танцювальному вечорі, на який збирались майже всі мешканці Боржомі, аби на інших подивитись і себе показати. Зінаїда Миколаївна згадувала: «...я увидела мою мать и рядом с ней — худенького молодого человека, небольшого роста, с каштановой бородкой. Он что-то живо говорил маме, она улыбалась. Я поняла, что это Мережковский. Глокке (приятель Гіппіус. — Л. С.) уже

приносив мене його книгу і уже говорив про неї з восторгом (кого я чому-то не розділяла і не хотіла, головне, розділяти). Тому, повинно бути, коли в залі ротонди, після якої-то кадрили, мене Глокке з М. познакопив, я зустріла його досить сухо, і ми з першого ж разу стали... ну, не ссоритися, а що-то вроді». Зінаїда Гіппіус була прихильницею поета Надсона. Тому вірші Мережковського здались їй слабкішими. Дівчина ще нікому не зізналась, що сама вірше, як улюблений поет. Проте з тієї першої зустрічі вони постійно разом. Навіть натяків на любовні стосунки між ними не було. Дмитро Мережковський не приховував від Зінаїди, що закоханий у чеченку Сою Кайтмазову — милу боржомську панночку.

Юнаки і дівчата, серед яких були Гіппіус з Мережковським, виїздили на пікніки, брали участь у літературних вечорах. Зінаїда Гіппіус, висока, ставна дівчина, із золотавим волоссям, що вилискувало на сонці, чудовими смарагдовими очима і вибуховим характером, поступово зачарувала юного поета. Все сталося якось раптово. Липневого дня 1888 р., коли Зінаїда і Дмитро залишились вдвох, юнак освідчився їй. Гіппіус не відмовила йому.

Літо закінчилося. Гіппіуси вирушили до Тифліса. Прибув туди і Мережковський, але на короткий час. На поета чекав Петербург. Писав нареченій майже кожного дня. То було їхнє єдине листування, бо упродовж наступних десятиріч вони ніколи не розлучалися.

Гіппіус і Мережковський одружились у січні 1889 року... Оселились у Петербурзі, в будинку Мурузі, який став одним із центрів літературного і релігійно-філософського життя російської столиці. Поет Андрій Білий писав, що в оселі Мережковських «воистину творили культуру. Все здесь когда-то учились». Справжньою господинею була Зінаїда Миколаївна. Назустріч гостям виходила не лише талановита поетеса, а нечувана королева. Критик і публіцист П. П. Перцов згадував: «Высокая, стройная блондинка с длинными золотистыми волосами и изумрудными глазами, в очень шедшем к ней голубом платье, она бросалась в глаза своей наружностью. Эту наружность несколько лет спустя я назвал бы «боттичелеской».

Дивно, що така ніжна і мила жінка стала автором поезій, де ліричний герой чоловік. Дмитро Мережковський допоміг дружині видати її перші вірші, написані під впливом С. Я. Надсона.

Сучасники залишили свідчення, що Дмитро Сергійович упродовж їхнього спільного життя не видавав своїх творів без попередньої критичної оцінки Зінаїди Миколаївни.

Для поезій Гіппіус головними є три теми: людина, кохання і смерть. У рік заміжжя поетеса написала характерний для неї вірш «Любовь одна». Там є такі рядки:

Однообразно и пустыно

Однообразием сильна

Проходит жизнь... и в жизни длинной

Любовь одна, всегда одна.

Любви мы платим нашей кровью,

Но верная душа — верна,

И любим мы одной любовью...

Любовь одна, как смерть одна...

Літературознавці називали Зінаїду Гіппіус єдиною, глибокою, незвичайною і незрівнянною жінкою-письменницею Росії. При цьому наголошували, що вона бездітна, тому народжувала неординарні поетичні і прозові твори. Якщо поезія Зінаїди Гіппіус більш-менш відома сучасному читачеві, то її романи «Чертова кукла», «Роман-царевич», збірники оповідань «Черное по белому», «Лужные муравьи» — бібліографічна рідкість.

Зінаїда Миколаївна цінувала талант свого чоловіка і старалась створити якнайкращі умови для його літературної роботи. Історичні романи Мережковського і сьогодні викликають неабиякий інтерес не лише правдивістю фактів, але й тим, як вони викладені. Кожний роман — високохудожній твір. Для насичення матеріалом Мережковські багато подорожували. Італія — перша країна, яку вони вдвох відвідали після одруження, навесні 1891 року. Тоді Дмитро Сергійович інтенсивно працював над романом «Юлиан Оступник». Зінаїда Миколаївна писала: «Наши путешествия, Италия, все работы Дмитрия Сергеевича, отчасти эстетическое возрождение культурного слоя России, новые люди, которые входили в наш круг, а с другой стороны — плоский материализм старой «интеллигенции» — все это вместе взятое, да, конечно, с тем зерном, которое лежало в самой природе Дмитрия Сергеевича, — не могло не привести его к религии и христианству». Так народився пречудовий роман Дмитра Мережковського «Иисус Неизвестный». В романах «Наполеон» «Атлантида-Европа», книгах про Данте, Франциска Ассизького, Жанну д'Арк, святого Августина та апостола Павла письменник намагався розгадати в минулому таємницю майбутнього. Без благословення Зінаїди Миколаївни не було

б і двох перших романів Дмитра Мережковського «Рождение Богов. Тутанкамон на Крите» та «Мессия», які належать до кращих зразків художньо-філософської прози.

Дуже різними були Зінаїда Гіппіус і Дмитро Мережковський. За свідченням сучасників, в ній уживався демонічний і вибуховий початок, схильність до богохульства. В Гіппіус відчувався виклик спокою налагодженого побуту. Поетеса кокетувала своїм демонізмом. Російські символісти ставились до неї із страхом і трепетом.

Дмитра Сергійовича знали як блискучого оратора, аскета, людину стриману, навіть занадто. Здавалось, що на цьому світі він був цілком один. Настільки глибоко в собі ховав свої почуття до Зінаїди Миколаївни, яку він кохав, і яка вважала його пророком.

Така різниця характерів неминуче приводила до сутичок, що відбуваються між люблячими чоловіком і жінкою. Вірогідно, в такі миті Дмитро Сергійович написав вірш «Любовь-вражда», від якого стискається жіноче серце:

О, эти вечные упреки!
О, эта хитрая вражда!
Тоскуя — оба одиноки,
Враждуя — близки навсегда!
В борьбе с тобой изнемогая
И все ж мучительно любя,
Я только чувствую, родная,
Что жизни нет, где нет тебя.
С каким коварством и обманом
Всю жизнь друг с другом спор ведем,
И каждый хочет быть тираном,
Никто не хочет быть рабом.
Когда другой сойдет в могилу,
Тогда поймет один из нас
Любви безжалостную силу —
В тот страшный час, последний час!

Які пророчі слова! Зінаїда Миколаївна відчула страшенну силу чоловікового кохання в день його смерті, 9 грудня 1941 року в Парижі. П'ятдесят два роки прожили разом Зінаїда Миколаївна і Дмитро Сергійович. Вшановуючи пам'ять чоловіка, Гіппіус написала про нього книгу «Венок Мережковскому», але не завершила її, бо неможливо було відокремити «я» від «ми». Проте в історію російської і світової літератури Зінаїда Гіппіус і Дмитро Мережковський увійшли під власними яскравими іменами.

«ВАШ ОБРАЗ, ДОРОГИЙ НАВІК...»

Дзвінким, спекотним, червневим днем чотирнадцятого року Любов Олександрівна Андреева-Дельмас приїхала до Чернігова, аби відпочити у батьківській оселі на Сіверянській вулиці. Любов Олександрівна нещодавно повернулася з паризьких гастролей, влаштованих «Російськими сезонами» Сергія Дягілева. Чернігів був її рідним містом, де вона народилася 29 вересня 1884 р. в родині Олександра Амфіяновича Тищинського, відомого своєю діяльністю в Українській Чернігівській Громаді. Він — один із засновників громадської бібліотеки в місті. А ще раніше Тищинського переслідувала поліція за революційну діяльність, за співдружність із С. Д. Носом. Навіть довелося покуштувати тюремної баланди. Олександр Амфіянович одружився із чудовою жінкою на прізвище Дельмас, яка мала французьке коріння. Вони народили семеро дітей. Любочка — наймолодшенька. Батько встиг влаштувати її до Чернігівської гімназії, але не дожив до того дня, коли Любочка успішно її закінчила. Олександр Амфіянович Тищинський помер 28 січня 1896 р. Його поховали біля Воскресенської церкви. На щастя, могила цього славного чернігівця збереглася до наших днів.

Як не важко було родині, Люба Тищинська закінчила Петербурзьку консерваторію 1905 р. по класу співів. Вийшла заміж за Павла Андреева, володаря чудового баса-баритона. Їх обох запросили до «Нової опери» А. А. Церетелі. Любов і Павло Андрееви — солісти опери. А потім — Театр Солодовнікова в Москві, Київський оперний театр, оперна сцена Народного дому, Петроградський театр музичної драми. Андреевих запросив у «Російські сезони» Сергій Дягілев, організатор гастрольних подорожей російських співаків. Любов Олександрівна і Павло Захарович виступали на одній сцені із Федором Івановичем Шаляпіним. Співали в Монте-Карло, в Парижі, інших європейських містах.

Афіші прикрашало ім'я Любові Дельмас. Для сценічного іміджу вона обрала прізвище матері, а в історію вітчизняного мистецтва увійшла як Андреева-Дельмас Любов Олександрівна.

Того спекотного червневого дня чотирнадцятого року співачка приїхала до Чернігова, аби під дахом батьківської оселі розібратися в собі. Любов Олександрівна вважала, що вона погана жінка, яка поставилася до свого чоловіка нечесно: несподівано покохала іншого. Без нього тепер не уявляє власного життя на цій землі. Тим іншим був Олександр Блок — геніальний російський поет, одружений з дочкою видатного вченого-хіміка Дмитра Менделєєва. Її теж звати Любою. Яка іронія долі.

А все розпочалося з відвідин оперної вистави на сцені Музичної драми в Петербурзі. В шойно відкритому театрі давали оперу «Євгеній Онегін». Олександр Блок був страшенно задоволений. Наступну прем'єрну виставу опери «Кармен», на яку випав гучний успіх, поет відвідав 9 жовтня 1913 р. В січні 1914 р. він слухає оперу разом із дружиною, у лютому запрошує матір. Близьких Блока дивує такий напружений інтерес до знайомої опери. А поет пояснює всім, що нарешті побачив на сцені справжню Кармен, сповнену живого вогню і пристрасті. Таку, яку уявляв собі з повісті Проспера Меріме.

Блок записував: «С первой минуты не было ничего общего ни с одной моих встреч. Сначала — буря музыки и влекущая колдунья, и — одинокое прислушивание к этой буре, какое-то медленное помолодение души». Тією чарівницею, що викликала в душі Олександра Блока такі відчуття, була Любов Дельмас, виконавиця партії Кармен, володарка чудового меццо-сопрано. Так вона вперше відкрилася столичному глядачеві і взяла його у полон. Існує думка, що виконання партії Кармен — перший і єдиний успіх співачки на сцені. Інші ролі не мали ніякого резонансу. Понад вісімдесят років сплило з тих пір і важко що-небудь заперечувати або стверджувати. Адже записів голосу Любові Дельмас не збереглося. Напевно, їх ніхто і не робив. Безперечно одне: Олександр Блок палко закохався. В його душі сталося чудо, яке надихнуло поета на безсмертний цикл поезій «Кармен», присвячених Любові Дельмас.

Кожного разу, коли заходить мова про кохання геніальних художників, чомусь вважається, що жінки, яким вони віддали свої серця, надзвичайні, неземні красуні. Але це не зовсім так. Біограф Олександра Блока Володимир Орлов говорить: «Была ли она хороша? Бог знает, теперь установитъ это трудно. Сохранившися фотографии довольно плотной

дамы (не в ролях, а в жизни) признаться, не позволяют догадываться о бушевавшей в ней «буре цыганских страстей». Я узнал ее уже пятидесятилетней женщиной, у которой от блоковской Кармен остались разве что медно-рыжие волосы. А ведь были же и «зубов жемчужный ряд» и «певучий стан» и «хищная сила» прекрасных рук».

Так, у Блока було своє уявлення про вроду Любові Дельмас. Кажуть, всіх своїх жінок поет зробив занадто вродливими у поезіях. Той же Володимир Орлов наводить висловлювання стороннього спостерігача про Любов Олександрівну: «...рыженькая, некрасивая».

Після прем'єри «Кармен» Блок втратив голову. Пише Любові Дельмас анонімного листа: «Прекрасно знаю, что я неизбежно влюбляюсь в Вас, едва Вы появитесь на сцене. Не влюбиться в Вас, смотря на Вашу голову, на Ваше лицо, на Ваш стан, невозможно. Я думаю, что мог бы с Вами познакомиться, думаю, что Вы позволили бы смотреть на Вас, что Вы знаете, может быть, мое имя. Я — не мальчик, я знаю адскую музыку влюбленности, от которой стон стоит во всем существе и которой нет никакого исхода. Думаю, что Вы очень знаете это, раз Вы ТАК знаете Кармен... Ну, и покупаю Ваши карточки, совершенно не похожие на Вас, как гимназист...».

На Любов Олександрівну цей лист справив враження. Адже то був знак неабиякої уваги з боку людини, яка закохалася в неї, людини, очевидно, зрілої і відомої. Проте, співачка не цікавилася, ким була та людина.

На початку березня 1914 р. Олександр Блок знову приходить на «Кармен». В записничку занотує: «Выходит какая-то коротконогая и рабская подражательница Андреевой-Дельмас. Нет Кармен». Хтось із знайомих офіцерів пояснює поетові, що співачка занедужала. Замість неї співає Давидова, а сама Любов Дельмас сьогодні серед глядачів. Проте, підійти до неї того вечора поет так і не наважився.

Блок у розпачі. Він бажає зустрітися із Дельмас наодинці, а в театрі це неможливо. Поет шукає адресу співачки, номер її телефону. Виявляється, вони мешкають поруч, на Офіцерській вулиці. Це надихає Блока на новий лист без підпису: «Я — не мальчик, я много любил и много влюблялся. Когда я увидел Вас без грима и совершенно не похожей на ту, на Вашу Кармен, я потерял голову больше, чем когда я видел Вас на сцене...».

Упродовж березня Блок переживає неабиякі душевні муки. Хочє зателефонувати Дельмас, боїться. Хочє підійти, не наважується. Єдине, на що його вистачає, — це стояти годинами під темними вікнами коханої і дивитись на них.

Послав троянди, а через кілька днів потому розкрив своє ім'я. Любов Дельмас отримала пакунок. Розірвала сірий папір і виявила три томи «Собрания стихотворений» Олександра Блока з листом від нього, дуже галантним, без зізнань у коханні. Поет писав, що як прихильник таланту співачки, дарує їй краще, чим володіє.

Невідомо, як поставився до подарунку чоловік Любові Дельмас. Можна припустити, що того разу Павло Андреев почувався спокійно. Можливо, відчував гордість за дружину.

Володимир Орлов, біограф Олександра Блока, вважає, що їх платонічне кохання закінчилося 27 березня 1914 р. Поет зателефонував співачці, і наступного дня вони зустрілись. А ввечері поет написав вірші «Ты — как отзвук забытого гимна...» та «О да, любовь вольна, как птица». Олександр Блок — на десятому небі.

До червня вони нерозлучні. Всі куточки Петербурга стали для них рідною домівкою. Коли чоловіка немає вдома, Любов Олександрівна телефонує Блоку, і розмови точаться безкінечні. Поет записує у щоденнику. «Она вся благоухает. Она нежна, страстна, чиста. Ей имени нет. Ее плечи бессмертны. Я ничего не чувствую, кроме ее губ и колен. Она приходит ко мне, наполняет меня своим страстным дыханием, я оживаю к ночи...».

Обое перебувають у любовній лихоманці, не згадуючи про свої обов'язки стосовно власних сімей. Любов Олександрівна змушена брехати чоловікові. В такому ж становищі і Олександр Блок.

З Любов'ю Дмитрівною Менделєєвою він одружився в серпні 1903 року, а на початку 1906 — подружнє життя Блока не мало вже ніякого сенсу. Дружина прийняла залицяння поета Андрія Білого, Олександр Олександрович захопився актрисою театру Мейерхольда Наталією Миколаївною Волоховою. Присвятив їй кілька світлих поезій. Пізніше скаже, що то була лише закоханість.

Любов Дмитрівна з мейерхольдівською трупкою багато гастролує, витрачаючи на це великі гроші, що залишив їй батько. Закохується. Пише про це чоловікові. Зізнається, що завагітніла від незнайомого йому чоловіка. Як не дивно,

Блок зрадив майбутній дитині. З'явилась надія, що ця маленька істота налагодить їхнє подружнє життя. Пологи виявилися дуже складними. В муках народився хлопчик Дмитрик, якому судилося прожити всього вісім днів. Блок сам поховав малюка і кожного року відвідував могилку. Хлопчиків присвятив пронизливі вірші.

На кілька місяців смерть Дмитрика з'єднала подружжя Блоків. Як тільки Любов Дмитрівна зміцніла, вона знову виїхала на гастролі. До неї прийшло нове кохання в образі студента-юриста і початкуючого режисера та актора. Коли його забрали на військову службу, Любов Дмитрівна кинула гастролі і поїхала до студента в Житомир. Блок самотній. Несподівано на його адресу надходять листи від незнайомки з Москви. Без попередження вона приїздить до Блока. Її ім'я Наталя Миколаївна Скворцова. Дівчині двадцять років. Вона красива, елегантна. Просто чудова. Два дні в Петербурзі, які вони провели разом, були фантастичними. З Москви Скворцова писала Блокові листи — зізнання у вічному коханні. Наполягала з'єднати їхні долі. Блок пояснював, що у них тривіальне захоплення, а йому хочеться більшого. Більшого — це кохання, в якому його переконує в кожному листі Любов Дмитрівна. Хоча не може кинути студента.

Влітку Блок з дружиною відпочивають в Італії. Кілька щасливих днів. Потім нервові розмови про розлучення. Гіркота. Її від'їзд. Повернення Блока в Шахматово — родовий маєток.

В січні 1914 р. Любов Дмитрівна та Олександр Блок знову разом, бо Мейерхольд надумав ставити блоківську виставу за «Незнакомкой» и «Балаганчиком». Здавалось, все погане позаду...

І тепер, коли Блок палко закохався у Любов Дельмас, він на кілька місяців забув про дружину. Згадав несподівано, коли Любов Олександрівна сказала, що жахається своєї любові до нього. Була занадто ніжною. Вночі зателефонувала Блоку: ніколи не забуде поета, він — переворот в її житті. А вранці 7 червня 1914 р. вони прощались. Любов Олександрівна поїхала до Чернігова, щоб розібратися в собі, Олександр Блок — в Шахматово. Звідси летять листи до Чернігова. В них надія на щастя. Але вистачило місяця розлуки, щоб Блок відчув різницю їхніх душевних світів, понять і смаків.

В липні — знову зустрічі, тривалі розмови. Любов Олександрівна на схилі літ розповідала Володимирі Орлову: «Он

говорил, что художник и не может быть счастливым... Я с этим никак не соглашалась, я любила все солнечное, светлое».

Любов Дмитрівна все частіше займає думки Блока, записи у щоденнику. З Любов'ю Дельмас поет зустрічається щодня, відчуваючи до неї холод. Потім був прощальний лист. Просив Любов Олександрівну не писати. Вона не вірить, що це кінець і робить все, аби повернути Блока. Поет записує у щоденнику: «Вечером я встретил Любовь Александровну и ходил с ней по улицам. Возвращаюсь ночью из Сосновки — ее цветы, ее письмо, ее слезы, и жизнь опять цветуще запутана моя, и не знаю, как мне быть». Блок і Дельмас зустрічаються, але колишнього захоплення співачкою вже немає. Він живе своєю Любою.

Любов Дельмас постійно нагадувала про себе. Інколи відвідувала поета в Шахматово. А коли його призвали на військову службу, писала листи, надсилала подарунки. Після революції 1917 року Блок повернувся до Петрограда. В його щоденнику з'явився такий запис про Дельмас: «Сколько у меня было счастья («счастья», да) с этой женщиной... Как она плакала на днях ночью, и как на одну минуту я опять потянулся к ней, потянулся жестоко, увидел искру прежней юности на лице, молодеющем от белой ночи и страсти. И это мое жестокое (потому что минутное) старое волнение вызвало только ее слезы...».

Поступово Блок і Дельмас перетворилися на добрих знайомих. До самої його смерті у серпні 1921 р. співачка турбувалася про його побут, а Блок не завжди був цим задоволений. У жовтні 1920 р. востаннє поет подарував Любові Олександрівні збірку своїх поезій «Седое утро».

Олександр Олександрович Блок помирав сорокарічним на руках жінки, котру кохав більше всіх на світі, — на руках своєї дружини Любові Дмитрівни. Інша Любов, яскравий спалах в його житті, повернулась до свого чоловіка Павла Андреева. Він любив і тому простив. Жили в Ленінграді. Співали в опері. Викладали в консерваторії. Він — професор, вона — доцент. Під час війни працювали у фронтових бригадах. Відмовились їхати у Ташкент. В найтяжчий період блокади Павло Захарович, знесилений голодом, захворів. Його прямо з концерту відвезли до лікарні. Доглядала Павла Захаровича Любов Олександрівна. Кожного дня пішки ходила вона до нього в лікарню через усе місто, хоча сама була дуже виснажена. Дружина тоді врятувала Андреева.

Павло Захарович викладав у консерваторії і після війни. Працювала тут і Любов Олександрівна. Її чоловік помер 15 вересня 1950 року. Серце співачки зупинилося 30 квітня 1969 року.

Про що згадувала в останні дні свого життя жінка, котра на багато років пережила двох чоловіків, що подарували їй своє кохання? Ймовірно, перебирала подумки молодії літа, щасливі дні і гіркі. Згадувала своє захоплення Блоком, Кармен, якою поет назавжди прославив ім'я Любові Дельмас.

А, можливо, тримала старенька в руках збірочку поезій Олександра Блока, гортаючи неслухняними пальцями її сторінки, щоб відшукати знайомі до болю рядки:

О, не глядеть, молчать — не мочи,

Сказать — не надо и нельзя...

И Вы уже (звездой средь ночи),

Скользкий поступью скользья,

Идете — в поступи истома,

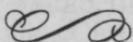
И песня Ваших нежных плеч

Уже до ужаса знакома,

И сердцу суждено беречь,

Как память об иной отчизне, —

Ваш образ, дорогой навек...

«...ЛЮБИВ — ДИТИННО, ЗЛОТОЦІННО»

Студент Київського комерційного інституту Павлуша Тичина знайшов собі квартиру на Кузнецькій вулиці в родині Папаруків. Там зростала симпатична гімназисточка на ім'я Ліда, яка закохалася у високого, худого студента в пенсне. А він не помічав її, бо його думки були переповнені навчанням, поезією і невдалим коханням, що залишилось у Чернігові.

Подумки Павло Тичина часто переносився до тихого, провінційного міста. Тут він навчався у духовній семінарії. Спочатку не хотіли приймати малого і тоненького хлопчика. Врятував чудовий голос Павла: він співав так гарно, аж щем охоплював душу. Шість років вчився, жив у Єлецькому монастирі. А у Троїцькому соборі співав на архієрейських служіннях. Завжди хотілося їсти. Щоб вгамувати голод, малював і складав вірші:

Трохи не доспиш,
Трохи не доїси —
то й вірші гарні пишуться.
Мораль: Як хочеш
буть поетом —
не спи уліжно,
не їж уїжно.
Будь настільки тонкий,
щоб хміль поезії
круг тебе
вився.

Павло Тичина був настільки тонкий, що нагадував Ісуса Христа. В його великих очах світилося щось неземне. Таким побачив хлопця чернігівський художник Михайло Жук — викладач малювання у семінарії, до того ж і поет. В юному Тичині він відчув великий талант і познайомив його з Михайлом Коцюбинським. Так Павло потрапив у домівку письменника на вулиці Сіверянській, де відбувалась одна з літературних «субот» осіннього вечора 1910 року. «Повний місяць стояв у високому небі. — Згадував Павло Григорович.

— Пахло квітами й прив'ялими травами. Сад кінчався обривом: знизу, з Холодних Ярів, якісь лунали далекі перегуки і стишений гамір життя вечірнього. А я все більше прислухався до голосу Михайла Михайловича, дивився на його високу, немов би трохи зігнуту у плечах постать, дивився на його очі, що при місяці вогнем світились...».

З того вечора полюбляв Павло Тичина бувати в затишному будиночку Коцюбинських. Тут йому завжди були раді. Ніхто не заважав поетові блукати серед дерев і квітів чарівного саду, обмірковуючи поетичні рядки. А коли повертався до вітальні, ловив на собі зацікавлені оченята Оксани та Ірини — дочок Михайла Михайловича Коцюбинського. І не дивно, адже Павло Тичина відрізнявся від огрядних чоловіків, які збиралися в оселі письменника, своєю юністю і загадковістю. Непомітно для себе Тичина захопився вродливою Оксаною Коцюбинською, а вона не відповіла взаємністю. Він сумував, блукаючи садом. Ймовірно, тоді народились ось ці рядки: «Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов».

Оксана Коцюбинська покохала Віталія Примакова, вийшла за нього заміж і померла від пологів на початку 20-х років.

Молодість брала своє, і на небосхилі життя Павла Тичини з'явилися сестри Поля та Нюся (її називали Інною). Їхній батько, письменник Іван Коновал, теж відвідував «суботи» Михайла Коцюбинського разом із доньками. Поля полонила уяву Тичини, і юнак закохався. Був переконаний, що і він дівчині сподобався, тому планував майбутнє життя своє з нею. Проте Поля Коновал не лише зрадила його, а й сміялася з Тичини. Інколи дуже грубо. Це засмучувало поета, Інна намагалася спокутувати гріхи сестри. І, мабуть, це їй вдалося, бо через деякий час Павло Тичина написав пречудовий вірш:

О, панно Інно, панно Інно!

Я — сам. Вікно. Сніги...

Сестру я Вашу так любив —

Дитинно, злотоцінно.

Любив? — Давно. Цвіли луги...

О, панно Інно, панно Інно,

Любові усміх квітне раз — ще й тлінно.

Сніги, сніги, сніги...

Я Ваші очі пам'ятаю,

Як музику, як спів.

Зимовий вечір. Тиша. Ми.

Я Вам чужий — я знаю.

А хтось кричить: ти рідну стрів!
І раптом — небо... шепіт гаю...
О ні, то очі Ваші. — Я ридаю.
Сестра чи Ви? — Любив.

Спливли десятиріччя і перед самою війною Поля Коновал прийшла до поета. «Ну, він її прийняв, — розповідала Лідія Петрівна Папарук, — поговорив, але вже не той настрий. То була — юна дівчина, а тепер уже — дама. Та він і тоді не знав точно, кого він любив — «Сестра чи ви?».

Не встигла загоїтися ця сердечна рана, як Павло Тичина переїхав до Києва. На цьому наполог його молодший приятель, теж чернігівський поет і колишній семінарист Василь Елланський. Київський університет залишився маревом, а до Комерційного інституту їх прийняли без іспитів. Навчання обірвала Перша світова війна. Комерційний інститут перевели до Саратова. Студент Тичина залишився в Києві. Взимку він змушений був добиратися на Волгу, аби скласти заліки. В романі — есе Павла Загребельного «Кларнети ніжності» читаємо: «Вагони, вагони, вагони. Гамір, бруд, жах. Його душа відштовхувала бруд, муку. Очищався серцем, але серце не витримувало мук людської. Стало мов скляне. Лікарі назвали хворобу: переродження серця. Замість лікування тільки розведення рук». До хвороби додалась смерть улюбленої матусі Марії Василівни. І якби не Володимир Самійленко, добрий приятель і талановитий письменник, який забрав його до себе у Добрянку, невідомо, чи вижив би Павло Тичина.

Літо та осінь 1915 року серед добрянської тиші поет вивчав французьку мову. Йому подобалося читати і перекладати вірші Лермонтова, Беранже, Данте. Дуже дотепно представляв свої епіграми і пародії Володимир Самійленко.

Якось на прогулянці Павло Тичина зустрів її, тендітну, з витонченими рисами обличчя. Володимир Іванович сказав, що дівчину звать Наталкою. Познайомив з нею. Для Тичини вона стала Наталею, Талою. Чим пильніше він вдивлявся в її обличчя, тим більше йому здавалося, що з Наталею зустрічався в сестер Коновал. Мабуть, вчилася в Чернігівській гімназії, а потім майнула — і все.

Свою першу ніч вони провели в кімнаті Наталі, яку вона знімала в добрянській господині. «Не світили свічки, — читаємо в романі-есе «Кларнети ніжності», — намагалися ні стукнути, ні шелеснути, ні навіть дихати. Передсвітанкові

тумани накочувались з лісів. А ці двоє тулилися одне до одного, мов двоє замерзлих журавленьток, і грілися одне від одного, ставало їм тепліше і в душах, і в цілому світі».

Незабаром Павло Тичина залишив Добрянку і виїхав до Києва, де на нього чекала робота помічника хормейстера в українському театрі Миколи Садовського. Душу і серце зігрівало кохання до Наталі, Тали. Через півроку після тієї літньої ночі, в 1916 році, народився цей маленький тичинівський шедевр:

— Зоставайся, ніч настала,
все в тумані-молоці. —
Спать мене поклала Тала
на дівочій руці.
Щось питає, обіймає —
Чисте, біле, молоде.
І світає й не світає,
тільки ранок не йде...
Ой ти, ранку, любий сонку,
Треті півні голосні!
Взяв дівчину-беззаконку
на двадцятій весні.
Встала Тала в білій льолі:
— Ну приходь же, жду вночі.
За вікном шумлять тополі,
Журавлині ключі.

Вони більше ніколи не зустрілись. Тала померла від сухот. Цю страшну новину Тичині, на думку Павла Загребельного, сповістила Інна Коновал. Вона ж передала поету листа від коханої: «Прощай. Вмираю, Люблю. Наталка». Ця смерть на тривалий час спустошила душу Тичини.

Біограф Павла Григоровича Станіслав Тельнюк схильний до того, що Павло Загребельний нафантазував собі ту ніч з міфічною Наталею. А вірш, мовляв, нав'язаний розповідями інших людей. Важко з цим погодитись, адже вірш вражає своєю щирістю, передає аромат першої ночі, яка буває лише у двадцятирічних. Безумовно, поет писав про те, що сам пережив.

Станіслав Тельнюк у романі-есе «Неодцвітаюча весно моя...», на кожній сторінці, намагається переконати читача, що Павло Тичина любив лише одну жінку — свою дружину Лідію Петрівну Папарук. Переконує так, ніби виправдовується перед нею за те, що її чоловік кохав інших жінок і присвятив їм відверті, ліричні поезії.

Сам собі суперечить біограф Тичини, коли говорить, що Павло Григорович любив жіночу красу, звабу оголеного тіла. І для перекопливості цитує його вірш «Пляж»:

З гори вона збігла і гола лягла, —
не знає, не знає, не знає чому —
жагуче коліна сумні розняла
і сонце приймає, як мужа.

Упродовж сімнадцяти років (1923—1940) Лідія Петрівна Папарук нагадувала поетові про себе. Їздила за ним по всіх усяодах. А щоб зустріч з Павлом Григоровичем здалась йому випадковою, Лідія Петрівна з'являлася у супроводі письменника Василя Мисика. Поет не помічав цих хитрощів, бо його думками і серцем володіли інші жінки: Олена Журлива — красуня-артистка і поетеса, співачка Оксана Петрусенко, дружина актора Ватулі, сестри Пилинські. Зв'язки ці закінчувалися боляче. Павло Григорович почувався самотнім. Але поруч завжди була Лідія Петрівна — симпатична, віддана і молодша за нього жінка. Поет одружився з нею в 1940 році, коли йому було майже п'ятдесят. Разом Павло Григорович і Лідія Петрівна прожили двадцять сім літ.

Поет пішов з життя в 1967 р. після жорстокої хвороби на діабет з ускладненнями. Всі роки без нього Лідія Петрівна витратила на підготовку до друку щоденників Тичини, поезій його у повному обсязі, статей поета. Це завдяки дружині поета вперше побачили світ найпоетичніші його рядки, присвячені чернігівським красуням — сестрам Коновал і невідомій Наталі.

Можна лише низько схилити голову перед жінкою, котра, за висловом Станіслава Тельнюка, «пожертвувала своїм можливим материнством і своїм я», стала «тінню свого чоловіка». Прикро, але друзі довго не знали, що Павло Григорович і Лідія Петрівна одружені. Навіть при ній сватали поета за інших жінок.

ПРОВІСНИЦЯ ПОЕТОВА

«Пісня про рушник» стала візитною карткою українського поета Андрія Малишка. Чудовий лірик, добра, весела і приязна людина — таким він запам'ятався кожному, хто його знав. Таким покохала Андрія Малишка Любов Забашта — найвродливіша поетеса України. До свого великого кохання ці незаурядні люди йшли через роки випробувань і сподівань.

Андрій Самійлович Малишко вперше одружився 1936 р., коли йому виповнилося двадцять чотири роки. Його обраницею стала Дарина Ліфшиць, мила співробітниця газети «Комсомолец України». В тому ж будинку розміщались редакція газети «На зміну», де працював Андрій Малишко після служби в армії. Кожного ранку вони зустрічалися на сходинах, віталися, посміхалися один одному, поки юний поет щось таке побачив в очах чарівної Дарини, що визначило його перехід до «Комсомольця України».

Весілля скромне, лише близькі друзі. Переїзд на власну квартиру. Робочі будні. Очікування дитини. Народилася дівчинка на ім'я Валентина — нині відома українська поетеса.

Малишка не цікавили комфорт, різні побутові зажитки. Знаючи про це, друзі говорили Андрієві, що він нагадує стоїків античного світу. Біограф поета Анатолій Костенко писав: «Спартанські звички, набуті в ранній молодості, збереглися на все життя. Шукаючи в шлюбі вимріяного ідеалу, він своїм чутливим серцем прагнув не лише родинного щастя, домашніх радощів у тихій гавані, але мав надію знайти там розраду й пораду, джерело сили й натхнення».

Повернувшись з фронту додому, Андрій Малишко не знаходив у власній сім'ї всього того, про що говорив Анатолій Костенко. Поет у ті часи — баламут, складач застольних од тривалими ночами на квартирі когось із представників поетичного бомонду. Вірші, українські пісні, вино, розмови, сперечання, малишкова фантазія — все це дорого коштувало Дарині. В їхніх стосунках з'явився холод розлуки.

І раптом — Любов Забашта. Вірогідніше, їхня зустріч відбулась в одній із письменницьких осель. Сталося це 1954 або 1955 р. Любов Василівна вже тоді була помітною поетесою. За плечима залишилися рідні Прилуки, де вона народилася, де вперше 1935 р. побачили світ її вірші на сторінках збірника, виданого газетою «Правда Прилуччини». Позаду залишилися роки навчання в Одеському водному інституті, робота на верф'ях Дніпра і Волги, війна, загибель на тій війні першого чоловіка, від якого народила сина Ігоря, друге заміжжя (поетеса взяла шлюб із відомим українським живописцем Василем Забаштою), переїзд до Києва, заочний філфак педінституту, перші творчі зустрічі із читачами.

Причарувала. Любов Василівна маститого поета своєю дивовижною вродою: ніжними рисами матового обличчя, обрамованого розкішним чорним волоссям, гнучким станом, таємничою посмішкою. Надзвичайна жіночість Забашти відбивалася в її поезіях.

Андрій Малишко писав:

Ти прийшла у дні погожі,
Хай без цвіту й солов'я,
Стала в серця на сторожі,
Як провісниця моя.
Освітила кожен кутик,
Кожну рисочку чола,
Медяного хмелю жмуток
Біля серця заплела.

То було кохання з першого погляду, яке вирішило їхню подальшу долю на п'ятнадцять літ. Любов Забашта та Андрій Малишко залишили свої сім'ї, аби бути разом все життя. Близькі друзі щиро раділи щастю цієї поетичної родини. Із Забаштою буйна натура Малишка поступово входила в береги.

Але не все було так просто. Любов Василівна страждала від свого почуття, хоча сказала Малишкові «так». Вона відчувала провину перед чоловіком і сином, намагалася перебороти себе, шукала пораду в творчості.

Куди мені дітись від себе самої
І вдень, і вночі, і в досвітню годину,
Як я не з тобою, як ти не зі мною,
Як серцем тривожним до тебе я лину?
Для кожного серця є тихі причали.

Для мене ж доріг нескінченні розвої.

Верни мені слово, яке я сказала,

Врятуй мене, друже, від себе самої.

Андрій Малишко не повернув даного нею слова. Бо кохав так пристрасно, що Любов Василівна не встояла.

Я тебе вимріяв, ніжну й жагучу,

В снах узаконив, пізнав з поцілунку,

Кликну: прийди! — і прийдеш

неминуче,

Крикну: рятуй! — і воскресну

в рятунку.

Як пророчі слова, хоча написані Малишком під час війни, на фронті. Вимріяний образ жінки знайшов своє втілення в Любові Забашті, яка стала для нього джерелом натхнення і життя. Андрія Малишка переповнювали поетичні образи. Він писав так багато, що серце не витримало. Перший серцевий напад сповістив про серйозне захворювання. Хвороба зробила поета тихим і вмиротвореним. У дні, коли серце не турбувало, Андрій Самійлович та Любов Василівна виїздили у Кончу-Озерну на Обухівщині (Київська область), де у них була дача. Порались на городі, в саду біля дерев, зустрічали друзів. Про що тільки не переговорено під час вечерь і сніданків. А скільки було прочитано віршів! Скільки відбулось зізнань!

Оглянься! Запитай! Чи це на все життя?

Та вже розтала в серці крига люта.

І посвітліло все: природа, гори, люди...

Назад уже немає вороття!

Так писала поетеса в найщасливіші миті свого подружнього життя із Андрієм Малишком. Йому тоді було майже п'ятдесят, вона — на шість років молодша за нього.

Любов Василівна згадувала: «Усі роки мого життя з Андрієм Самійловичем я вважаю найщасливішими. Але це були і роки важкої, щоденної боротьби за його здоров'я. Часто перебував у лікарнях та санаторіях Кончі-Заспи і Пущі-Водиці; як правило, він згоджувався на госпіталізацію тільки тоді, коли почував себе зовсім зле». У 1964 році — інфаркт. Клініка ім. Стражеска. Три місяці боротьби за його життя. Інфаркт залишив тяжкі наслідки: ниркова гіпертонія.

І на лікарняному ліжку у Андрія Малишка народжувалися вірші. Він багато перекладав інших поетів, писав статті. Щороку видавав книжку, а то й дві. Без діяльної допомоги дружини не зміг би так плідно працювати.

Коли чоловікові здоровилося, в душі Любові Василівни народжувались поезії, на диво ліричні, осяяні великою любов'ю:

Візьміть у мене все, та не беріть любові,
Без неї я зчорнію і впаду.
О ви, щасливі, юні, чорнобриві,
Не погасіть мою ясну звізду.

Її ясну звізду погасила неблаганна смерть. Андрій Самійлович Малишко помер у лютому 1970 року, залишивши Любові Василівні велике почуття любові, самотності і журби. За декілька літ до смерті чоловіка, коли ніщо не затьмарювало їхніх стосунків, поетеса написала рядки, якими жила до останку:

Люблю тебе... Зі мною лише ти.
Люблю я так, як лише той полюбить,
Хто чашу горя вип'є — не пригубить —
В найбільшій в світі муці самоти.

Правда, частку цієї любові вона віддала донечці, яку народила після смерті Андрія Малишка. Ця дівчинка стала великою таємницею, натхненням і сенсом життя. Адже старший син Ігор крокував відокремленими від Любові Забашти шляхами.

Поетеса на двадцять років пережила свого чоловіка, заховавшись від усього світу. Непоміченими критикою виходили її книжки поезії та прози, драматичні твори. В концертних залах лунали пісні А. Кос-Анатольського, А. Філіпенка, П. Майбороди, О. Білаша, Г. Майбороди на слова Любові Забашти. Але, хто над цим замислювався? Сама ж поетеса тихо боролася з тяжкою хворобою ніг. Померла Любов Василівна в Немирові на Вінниччині літнього дня 1990 року. Було їй 72 роки. Відхід поетеси з життя залишився теж непомітним. Мовчали газети, мовчали критики і літературознавці. А через рік, 1991 р., в Прилуках, на вулиці Перемоги, 91, на будинку, де народилася і провела дитинство Любов Забашта, в присутності місцевої громадськості і сина Ігоря Валентиновича було відкрито меморіальну дошку. Коло замкнулося.

З М І С Т

«Володимир же був від Малуші...»	3
«Треба одружитись, хоча б на чортовій сестрі!»	8
Все Юлія та Юлія	14
Вавилонська блудниця, або геній чистої краси	19
Вірний, незабутній друг	27
«Милая Аничка»	33
Хохляцька королева	40
Муза художника Врубеля	44
Якщо демон цілує Янгола	51
Жінка із смарагдовими очима	58
«Ваш образ, дорогий навів»	63
«...Любив—дитинно, злотоцінно»	70
Провісниця поетова	75

2 урп

крас.

Людмила Валентинівна СТУДЬОНОВА

ЧЕРНІГІВКИ В ЖИТТІ СЛАВЕТНИХ

Редактор **О. Ткаченко.**

Технічний редактор **А. Сокол.**

Коректори: **Л. Данчук, М. Макановицька, С. Стебловська, О. Цибульська.**

Здано до набору 28.10.96. Підписано до друку 21.11.96 р. Формат 60x84¹/₁₆.
Папір газетний. Гарнітура літературна. Друк. арк. 5. Ум. друк. арк. 6,2.
Зам. № 3289. Тираж 1000 примірників.

Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда».
250000, Чернігів, п-т Жовтневої революції, 62.

Віддруковано на поліграфічній базі редакційно-видавничого комплексу
«Деснянська правда»
250000, Чернігів, п-т Жовтневої революції, 62.

ISBN 966—502—013—7

